

FRIEZEN EN HET HIERNAMAALS

Zieleheilsbeschikkingen ten gunste van kerken, kloosters en armen in
testamenten uit Friesland tot 1580¹

Door

J.A. Mol

Verschenen in

J.A. Mol (red.), *Zorgen voor zekerheid. Studies over Friese testamenten in de
vijftiende en zestiende eeuw* (Leeuwarden) 175-214

Inleiding

'De toorn van God te verzachten' is het doel dat de Friese hoofdeling Doitia Albada uit Sneek in 1466 in zijn testament zegt na te streven.² Sommigen zeggen het hem na, anderen spreken over 'het verkrijgen van het eeuwig goed', of beogen met het opstellen van hun laatste wil een snelle vergeving van zonden te verkrijgen.³ Hoe ze het ook formuleren, vrijwel alle middeleeuwse erflaters noemen de redding van hun ziel als belangrijkste motief voor het treffen van hun beschikkingen. Ze testeren allereerst uit religieuze overwegingen en pas in de tweede plaats om aardse zaken te regelen.⁴ Voor hen vormt de uiterste wilsbeschikking een laatste mogelijkheid om zich met God te verzoenen voor hun gedrag op aarde. Ze smeken daartoe heiligen om hemelse voorspraak en kopen van kerk en nabestaanden aardse hulp in de vorm van zielmissen die na het overlijden moeten worden opgedragen. Voorts doen ze schenkingen aan kloosters, gasthuizen en armen; alles in de hoop dat het hun een plaats in de hemel zal opleveren.⁵

Deze handelwijze steunde op twee kerkelijk dogmatische ideeën: de leer van de 'verdienstelijke' waarde der goede werken en de idee van de zorg van de levenden voor de doden. De vroeg-christelijke kerk hield haar gelovigen voor dat eens het moment zal aanbreken waarop alle mensen, levenden en doden, gevonnist zullen worden waarbij óf de eeuwige vreugde óf de eeuwige verdoemenis hun deel zal zijn. Zij leerde dat tot het aanbreken van dat Laatste Oordeel de zielen der uitverkorenen direct na hun dood in Gods nabijheid vertoeven in zekere afwachting van een plaats in het paradijs - en dat de niet-geredden hun definitieve lot afwachten in een voorafschaduwing van de hel. Een volkomen dualiteit was dit echter niet. Sommige kerkvaders lieten de mogelijkheid open dat er een voorlopig tussenverblijf bestond waarin de niet door-en-door slechten samen met de niet absoluut goeden terecht zouden komen. In de elfde en twaalfde eeuw hebben theologen deze aanvankelijk vage gedachte nader uitgewerkt tot wat we nu kennen als het *purgatorium* of vagevuur: de louteringsplaats waar de ziel moet lijden voor de zonden die tijdens het leven niet geboet konden worden. Volgens hun denkbeelden, die na verloop van tijd algemeen ingang vonden, wordt de ziel pas uit het vagevuur ontslagen wanneer zij - mede met hulp van aardse bemiddeling - van die zonden is gezuiverd.⁶

De individuele gelovige moest wel met een verblijf in het vagevuur rekening houden omdat men aannam dat slechts 'heiligen' hiervan gevrijwaard zouden blijven en rechtstreeks tot de hemel worden toegelaten. Er waren daarbij voor hem twee mogelijkheden. Hij kon de toekomstige verzorging van zijn zieleheil overlaten aan zijn erfgenamen, óf hij kon zijn voorzieningen tevoren zelf treffen en contractueel vastleggen. In het eerste geval was hij geheel van de gunsten en grillen van zijn verwanten afhankelijk. Veiliger was het zelf zijn zaken te regelen. Dat werd door de kerk, die als ontvanger van zieleheilsgaven graag beschikte over documenten, sterk aangemoedigd. Het schriftelijk bewijsstuk nu waarin die vrome beschikkingen, met behulp waarvan men zich tegen de risico's van het hiernamaals verzekerde, vastgelegd werden was het testament.

Testamenten blijken wat inhoud en formulering betreft per streek, sociale groep en ook per individu soms sterk van elkaar te verschillen en geven een eigen ontwikkeling te zien. Gelet op deze constatering kan men de vraag stellen in hoeverre in de vrome clausules mentaliteitswijzigingen waar te nemen zijn. Weerspiegelen zij ook de veranderingen in het religieuze denken en voelen van grote groepen mensen?

Het idee om testamenten voor dergelijke vragen te raadplegen is nog betrekkelijk

nieuw. Ze werden tot voor kort in het algemeen slechts zelden voor historisch onderzoek gebruikt.⁷ Alleen rechtshistorici hielden er zich wel mee bezig maar zij toonden, met uitzondering van een aantal canonisten, weinig belangstelling voor de vrome clausules. De eerste die er systematisch studie van maakte was de Engelse sociaal-historicus W.K. Jordan. Hij gebruikte ze voor een onderzoek naar de kwantitatieve en institutionele aspecten van de filantropie in Engeland van 1480 tot 1660.⁸ Het was echter een Fransman, de inmiddels bekende Michel Vovelle, die ontdekte dat testamenten met hun pieuze clausules ook te benutten zijn voor de mentaliteitsgeschiedenis. Hij onderzocht voor de periode 1600-1800 op statistisch-systematische wijze enige duizenden katholieke testamenten uit de Provence, met als resultaat een lijvig boekwerk waarin een duidelijk beeld van de uiterlijke religiositeit onder alle lagen van de bevolking is geschetst.⁹ Het inspireerde tot navolging. Hoewel middeleeuwse testamenten minder gedetailleerd zijn dan die uit later tijd, en vooral ook minder goed overgeleverd, blijkt uit enkele recente Franse studies dat men er Vovelles aanpak wel op kan toepassen.¹⁰ Is het nu ook mogelijk op soortgelijke wijze de Friese testamenten te ondervragen en daaruit een beeld te reconstrueren van de religieuze beleving en het godsdienstig gedrag van de Friezen? Het antwoord op deze vraag moet luiden: ja, maar slechts tot op zekere hoogte. Er dient enig voorbehoud te worden gemaakt.

Friese testamenten en hun zeggingskracht

In de eerste plaats geldt dat dit soort bronnen alleen informatie verschaft over de religiositeit in haar uiterlijke vorm.¹¹ De intensiteit van het religieus gevoel valt er nauwelijks in te peilen. Daarbij moet bedacht worden dat het moment van testeren er één was van verhoogde religieuze spanning, een moment bovendien dat onder controle van de clerus stond. Vaak lag de testateur ziek te bed en werd hij door God met zware pijnen 'gevisiteerd'. Dan hadden de nuchterheid en goddeloosheid van alledag plaats gemaakt voor een vroom en angstig afwachten. Soms viel zo het opstellen van de laatste wil samen met de toediening van de laatste sacramenten.¹² Was dat niet het geval, dan waren er toch altijd geestelijken bij de plechtigheid aanwezig als opsteller, executeur-testamentair of getuige. Hun tegenwoordigheid verleende aan de diverse beschikkingen een conservatief en orthodox karakter. Om die reden is het testament één van de belangrijkste 'kersteningsmiddelen' van de kerk genoemd.¹³ Uitingen van onkerkelijk volksgeloof zal men er tevergeefs in zoeken.

Een tweede voorbehoud betreft het numerieke aspect. Voor Friesland kunnen de statistische methoden van Vovelle niet worden toegepast omdat het aantal beschikbare testamenten daarvoor eenvoudig te klein is. In de editie zijn voor de periode tot 1550 212 stukken bijeengebracht, terwijl voor de drie daaropvolgende decennia het oorspronkelijke bestand van 45 door aanvullend speurwerk tot 96 uitgebreid bleek te kunnen worden. Dat brengt het totaal op 306. 15 daarvan zijn in het Latijn gesteld, 56 in het Oudfries, en de overige 235 in het (middel-) Nederlands. Zoals bekend dateert het oudste uit 1373. Het jaar 1580 is voor deze bijdrage als einddatum gekozen omdat toen het katholicisme als publiek geloof moest wijken voor de 'ware gereformeerde religie', die haar aanhangers aanspoorde alleen zakelijke beschikkingen in een laatste wil op te nemen. Met dat aantal van 308 heb ik vermoedelijk nog niet alle bewaard gebleven testamenten gezien - uit de jaren 1550-1580 zijn er vast een paar aan mijn aandacht ontsnapt -, maar dan toch wel bijna alle. Een grote hoeveelheid kan het echter niet genoemd worden. Pas vanaf 1470 beschikken we over meer dan tien, en vanaf 1520 over meer dan 20 testamenten per decennium.¹⁴ Dat is te weinig om er statistisch gefundeerde conclusies aan te verbinden, zeker wanneer men bedenkt dat ze uit

verschillende dorpen en steden afkomstig zijn en ook steeds op verschillende families betrekking hebben. Men moet daarom elke laatste wilsbeschikking op zichzelf bezien, rekening houdend met de persoon van de testateur, zijn herkomst en sociale achtergrond.

Niet alleen getalsmatig maar ook kwalitatief zijn er beperkingen aan de representativiteit van de testamenten gesteld. Wat hun archiefgeschiedenis betreft zijn het betrekkelijk willekeurige stukken. Slechts één derde blijkt afkomstig uit archieven van instellingen die optraden als ontvangers van devotionele gaven, zoals kerken, kloosters, gast- en weeshuizen. Men neemt wel aan dat dergelijke instellingen juist de testamenten van hun rijkste begunstigers bewaard hebben; de 'mooie' testamenten met veel en omvangrijke schenkingen *ad pias causas* (voor vrome doeleinden).¹⁵ Het merendeel van onze documenten heeft gelukkig een meer neutrale herkomst en stamt uit persoonlijke collecties, familie- en gerechtelijke archieven. Bij nader onderzoek wordt evenwel duidelijk dat zij qua omvang en aantal der pieuze gaven weinig voor bovengenoemde, voor het merendeel 'institutionele' stukken onderdoen. Een gevolg van de hoge status der testateurs?

De uitvaardigers zijn namelijk geen doorsnee-Friezen. Uit hun namen en de omschrijving van hun bezit is op te maken dat het in de meeste gevallen gaat om personen uit de hogere lagen van de samenleving: hoofdelingen, welgestelde burgers, eigenerfden en een enkele ambachtsman. Voorts treft men er nog achttien geestelijken onder aan die allen in de eerste drie groepen ondergebracht kunnen worden. De middengroepen zijn relatief slecht vertegenwoordigd terwijl daglonders, knechts en paupers alleen passief, als begunstigen, in de wilsbeschikkingen voorkomen. Dat laatste is niet zo verwonderlijk: bezitslozen laten niets na en kunnen dus niet testeren. Dat er van de personen met een klein tot middelmatig vermogen zo weinig testamenten beschikbaar zijn, is echter moeilijker te verklaren. Onder hen was de praktijk van het testeren wel degelijk ingeburgerd, zoals wel blijkt uit het zestal testamenten van eenvoudige dorpelingen uit het plaatsje Molkwerum.¹⁶ Dat hun wilsbeschikkingen in het lokale kerkarchief overgeleverd zijn, mag voor Friesland een gelukkig toeval heten. Parochiële en notariële archieven uit de tijd vóór de Reformatie, waarin we zulke doorsnee-testamenten kunnen verwachten, zijn hier niet of nauwelijks bewaard gebleven. Met familie-archieven ligt dat anders. Verschillende adellijke Friese families hebben een archief nagelaten met bestanddelen uit de late middeleeuwen. Veel van onze testamenten zijn daaruit afkomstig. In het algemeen zijn het stukken die de overdracht van veel en ook waardevol goed regelen, en daarom voor de erfopvolgers lang hun waarde hebben behouden als rechtstitel of eigendomsbewijs. Het is derhalve de bezitsregistratie van de hogere standen die hen zo goed vertegenwoordigd doet zijn.

De geografische herkomst van de testamenten hangt nauw samen met de sociale achtergrond van hun uitvaardigers. We beschikken vooral over documenten uit de dorpen en steden in het kleigebied: vanouds het rijkste, dichtstbevolkte en meest ontwikkelde deel van Friesland. Hier hadden de hoofdelingen hun bezittingen en hier ook probeerde het stedelijk patriciaat zijn kapitaal te beleggen.¹⁷ In de loop van de door mij afgebakende periode trad er een verschuiving op van het plateland naar de stad, en dan met name naar Leeuwarden. Nader onderzoek leert dat het vooral hoofdelingen waren die het platteland voor de stad verruilden. Van hun stinzen in de dorpen waar hun landgoederen lagen, trokken zij naar Leeuwarden dat sinds 1500 de zetel van het landsbestuur vormde. Daar bekleedden ze hoge functies in het bestuursapparaat of namen deel aan Statenvergaderingen; daar ook moesten ze veel zaken van persoonlijk belang afhandelen.¹⁸

Het geslacht van de testateurs is overwegend mannelijk. Dat is niet vreemd wanneer men bedenkt dat de vrouw in het Oudfriesrecht niet als handelingsbekwaam gold, tenzij - en dan nog in beperkte mate - als weduwe.¹⁹ De ons bekende vrouwen die testamenten lieten

uitvaardigen, waren dan ook hoofdzakelijk weduwen, al testeerden er na 1500 ook enkele gehuwde dames, die kennelijk zelfstandig over hun vermogen konden beschikken.

Een laatste voorbehoud dat ik - wellicht ten overvloede - nog aan deze tot voorzichtigheid manende kanttekeningen wil toevoegen, betreft de uitvoering van de vrome beschikkingen. Het is niet in alle gevallen bekend of de vastgelegde schenkingen ook werkelijk te bestemder plaatse zijn aangekomen. De aanvullingen op en de herhalingen van bepalingen uit testamenten van voorouders doen soms het tegendeel vermoeden. Onze testamenten geven dus niet zozeer inlichtingen over het gedrag van de erflaters als wel over hun motieven. De zieleheilsbeschikkingen zijn slechts op te vatten als intenties. Maar ook al is dit laatste het geval en kunnen de beschikkingen het beste exemplarisch gepresenteerd worden, toch lijkt het mogelijk er tendenties van meer algemene ontwikkelingen uit af te leiden. Steeds moet daarbij nagegaan worden in hoeverre zij qua formulering en inhoud door tradities bepaald zijn en welke mogelijkheden de individuele erflater had om van familie-, groeps-, en streekgewoonten af te wijken. Dat is niet altijd eenvoudig uit te maken, want wat 'zede en plege' was, dus wat als gangbaar of verplicht gold, is in het ene testament impliciet gelaten en in het andere uitvoerig omschreven zonder dat het altijd als zodanig is aangekondigd. Evenzo is steeds moeilijk vast te stellen wat de speelruimte was van de testateur ten opzichte van zijn biechtvader of notaris.

Twee vragen staan in dit opstel centraal. Ten eerste, hoe spreidde men in Friesland zijn zieleheilsbelangen in de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw, in de tijd dat ieder nog een dergelijke 'hiernamaalsverzekering' afsloot? En ten tweede, welke veranderingen traden er onder invloed van Humanisme en Reformatie in de loop van de zestiende eeuw op in deze vorm van belangenbehartiging, en wanneer zijn deze te dateren.²⁰

Het testament

Voordat ik de gestelde vragen probeer te beantwoorden, eerst nog iets over de vorm en indeling van het testament.²¹ Kort gedefinieerd is een testament een eenzijdige, herroepbare en door getuigen bekrachtigde uiterste wilsbeschikking waarin een verdeling van roerende en eventueel ook van onroerende goederen wordt getroffen. Men onderscheidt twee hoofdvormen: het klassieke romeinsrechtelijke en het ten dele daarvan afgeleide canoniekrechtelijke testament. Het klassieke, 'solemnele' testament kent globaal vier onderdelen: de erfstelling of benoeming van een erfgenaam²², de 'nuncupatie' ofwel de mondeling meegedeelde verdeling van roerende en onroerende goederen, verder een aantal gedetailleerde beschikkingen ten gunste van diverse personen en instellingen, en tenslotte een bekrachtiging door zeven of vijf getuigen. In de vroege en volle middeleeuwen kon deze rechtsinstelling moeilijk in germaansrechtelijke gebieden doordringen aangezien hier de absolute beschikkingsmacht van het individu over de eigendom onbekend was. Bezit hoorde in principe toe aan de gehele familie en kon zonder toestemming van verwanten en erfgenamen niet vervreemd worden. Vererving vond dan ook in het algemeen plaats bij versterf.

De kerk die er belang bij had dat iedereen ter zake des doods aan haar persoonlijk en bij document een deel van zijn bezit afstond, bevorderde daarom de ontwikkeling van een minder strenge testamentsvorm die niet de gehele erfenis betrof: het zogenaamde canonieke testament, dat de erfstelling en nuncupatie ontbeerde. Het bevat alleen het geheel van beschikkingen ten gunste van (geestelijke) personen en (kerkelijke) instellingen, en vereist slechts een bekrachtiging door een priester en twee getuigen. Blijkens de Willekeuren van de

Opstalboom, een algemeen Friese rechtscodificatie uit het begin van de veertiende eeuw was het ook in de Friese landen al vroeg gangbaar.²³ Daarbij moeten we er overigens rekening mee houden dat het overgrote deel van zulke testamenten of testamentaire beschikkingen niet in extenso op schrift gesteld werd. In de vijftiende eeuw maakte het canoniekrechtelijke testament plaats voor het 'solemnele', 'nuncupatieve' testament dat met de receptie van het Romeinse recht hier toen snel inburgerde. De meeste vijftiende en vroeg zestiende-eeuwse romeinsrechtelijke testamenten verraden nog wel sporen van de canoniekrechtelijke oorsprong. Het geheel aan beschikkingen ten gunste van de kerk gaat erin aan de erfstelling en nuncupatie vooraf.

Dit onderdeel interesseert ons hier het meest omdat het vrijwel alle zieleheilsbeschikkingen bevat. Het volgt meteen op de *invocatio* of aanroeping, en op het hierbij aansluitend geheel van redenen en motieven waarom men een uiterste wil maakt. De beschikkingen zijn genoteerd volgens een vast patroon waarvan maar zelden wordt afgeweken. Ze openen met de *commendatio anime*, de opdracht van de ziel aan God, Christus, Maria en één of meer heiligen. Daarop volgt dan de keuze van de begraafplaats. De werkelijke schenkingen, te beginnen met de legaten aan de eigen parochiekerk en de daaraan verbonden priesters, zijn pas hierna vastgelegd. Men vat ze wel samen onder de noemer 'boeking aan heiligen en heren'.²⁴ Het gebruik van de term boeking zal wel samenhangen met de gewoonte van geestelijken om zulke legaten met de bijbehorende verplichtingen op te tekenen in een (liturgisch) boek. Van verschillende Friese parochies en kloosters is tenminste bekend dat zij in de zestiende eeuw over een 'dodenboek' beschikten.²⁵ Na deze boeking(en), in het Oudfries doorgaans *bokinge* genoemd, volgen de *jefta* of giften die ook wel onder de noemer van *bysprekinge* gebracht worden. Hoewel de termen 'boeken' en 'bespreken' niet consequent voor verschillende typen vrome legaten worden gebruikt - een enkele keer zijn het duidelijk synoniemen -, lijkt het erop dat de eerste vooral de verplichte of gebruikelijke betalingen aangeeft, terwijl de tweede meer betrekking heeft op gaven die op persoonlijke voorkeur berusten.²⁶ Boeking is daarbij het meest omvattende begrip dat soms ook wel de giften of besprekingen dekt. Deze zijn doorgaans bestemd voor de kloosters en de armen: categorieën die vrijwel altijd pas na de 'heiligen en heren' aan bod komen. Al deze typen vrome legaten vindt men tezamen wel in het Oudfries omschreven als '*... helghum ende herum ende in dae Goedis huusen* (godshuizen)', '*... heyligen ende heeren ende dae arme lioed* (arme lieden)' of '*... heligen, heeren, armen ende oorden* (kloosterorden)'.²⁷

Motieven om te testeren

In de loop van de tijd is de formulering van de eerstgenoemde testamentsonderdelen sterk veranderd. Alleen de aanroeping: het 'in de naam des Heren amen', bleef ongewijzigd maar die bood dan ook weinig mogelijkheden tot variatie. Slechts in enkele wilsbeschikkingen uit de jaren zestig en zeventig van de zestiende eeuw is ze vervangen door een datering: 'in het jaar des Heren ... amen'.

Voor de uiteenzetting van de overwegingen en beweegredenen om te testeren waren meer formules voorhanden. Tot 1500 vormde ziekte in het merendeel van de gevallen de directe aanleiding tot het meedelen van een laatste wil. Men ontbood in deze tijd de notaris of biechtvader gewoonlijk pas wanneer men de dood voor ogen had. In verschillende van onze stukken is dan ook gememoreerd dat de 'nuncupatie' plaatsvond nadat de biechtvader de laatste Sacramenten had toegediend.²⁸ Een man die zijn testament had gemaakt, had naar algemeen gevoelen niet lang meer te leven.²⁹ Een onderzoek naar 120 Engelse testamenten

uit de periode 1350-1485 wees uit dat vrijwel alle testateurs overleden binnen een jaar nadat ze hun beschikkingen hadden gemaakt.³⁰ Of dat in Friesland ook zo was, is niet uit te maken omdat er weinig sterfdata van testateurs bekend zijn, maar er is geen reden om aan te nemen dat hier in dit opzicht andere gewoonten heersten.

Vanaf het einde van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw redeneert men steeds vaker dat het beter is om nog bij leven en welzijn te testen. Want, zoals Yde Harinxma het in 1483 uitdrukt, het verstand is dan '... nyet belast ... om te soecken raet teghen die zwaerheit der pynen want last der sieckte vake breckt die wysheit des verstandes ...'.³¹ In zulke gevallen wordt het testament regelmatig herroepen of met een codicil aangevuld, geheel overeenkomstig de mogelijkheden die het Romeinse recht in deze bood.³² Het lijkt erop dat men in deze tijd minder risico nam en langer tevoren zijn sterfkansen wikte en woog. Karakteristiek voor deze houding is de handelwijze van Frauw Stenstra, echtgenote van Hero Burmania, die in 1543 testeerde toen ze hoogzwanger was, ermee rekening houdend dat ze in het kraambed zou komen te overlijden.³³

De achterliggende motieven wijzigen zich eveneens in deze tijd. De kernachtige formule die op zichzelf duidelijk maakt waar het allemaal om begonnen is: '*de anime sue salute quamplurimum sollicitus*' (in het Nederlands wel verwoord als 'om de zaligheid van mijn ziel'), is in vele vijftiende-eeuwse testamenten terug te vinden.³⁴ Zij verdwijnt als directe zieleheilslegitimering ná 1527. Langer courant blijven de formules waarin aan de vergankelijkheid van het leven herinnerd wordt: de 'memento mori'-gemeenplaatsen die door de kerkvaders aan Stoïcijnse filosofen ontleend werden. Zeer veel gebruikt is de overweging dat niets zekerder is dan de dood en niets onzekerder dan het uur van de dood. Zij blijft als enige religieus-ethische motivering ook na 1530 nog gangbaar naast de meer rationele verklaring dat het goed is een laatste wil op te stellen om twist en tweedracht onder de erfgenamen te voorkomen.³⁵ Dan verschijnen er echter steeds meer testamenten waarin elke zingeving zonder meer ontbreekt.

De opdracht van het lichaam

Eenzelfde tendentie tot versoering en secularisering is vast te stellen met betrekking tot de *commendatio animae* ofwel de opdracht van de ziel. Tot in het tweede kwart van de zestiende eeuw pleegt men zijn ziel niet alleen aan te bevelen in de genade van God maar ook in die van Maria en de heiligen opdat deze, zoals Albert Marten zoon uit Bolsward het in 1525 verwoordt, '*... voir hem willen bidden om God gracia ende genaeden*'.³⁶ Zijn zulke bemiddelingsverzoeken vóór 1500 algemeen, in de zestiende eeuw worden ze zeldzamer om na 1540 te verdwijnen. Tezeldertijd wordt God niet meer als strenge Rechter aangesproken maar als Schepper; of Hij wordt in de persoon van Christus als Zaligmaker geduid op wiens 'grondeloze barmhartigheid' men zich geheel kan verlaten. Dat lijkt een reformatorisch thema te zijn, al moet gezegd worden dat diverse testateurs er zich al vóór 1517 van bedienen, terwijl de formule ook in testamenten van orthodox-katholieke gezinde testateurs uit de tijd daarna aan te wijzen is.³⁷ Indien het al een protestantse kleuring aangeeft rijst dus nog de vraag of deze wel de overtuiging van de testateur weerspiegelt.

Het is een vraag die men eigenlijk eerst voor het geheel van de inleidingsformules moet stellen. Er is nog weinig onderzoek verricht naar de vormgebruiken in laatmiddeleeuwse privé-oorkonden, maar het is wel duidelijk dat notarissen en pastoors bij het redigeren van zulke stukken met vaste modellen werkten, net zoals ambtenaren van grote kanselarijen dat deden. De eenvoudige dorpsgeestelijke heeft zich vermoedelijk vaak tevreden gesteld met

het overnemen van formules uit oude testamenten. Maar hij kon ook gebruik maken van modellenboeken.³⁸ Daarvan waren er in de vijftiende en zestiende eeuw ook in de Lage Landen verscheidene in omloop, van hele simpele tot uiterst verzorgde en volumineuze. De toepassing van die modellen was - hoewel in haar aard conservatief - wel aan verandering onderhevig, maar in hoeverre de uitvaardigers daarbij betrokken waren, blijft voornamelijk een vraag. Lieten de opstellers hun cliënten een keus maken uit verschillende modellen of bepaalden ze die zelf? Ik ben geneigd om aan te nemen dat doorgaans het laatste het geval was. Een aanwijzing daarvoor lijkt me het feit dat de Friese testamenten die door dezelfde notaris of pastoor zijn opgesteld, identieke motiveringen bevatten.³⁹

Een enkele keer is het wel heel duidelijk dat de inleidingsformule niet door de uitvaardiger gekozen kan zijn. Nemen we bijvoorbeeld de laatste wil van Eede Martena uit 1541.⁴⁰ Hij draagt zijn zondige ziel op aan God van het Hemelrijk, zijn Schepper en Verlosser, en vertrouwt geheel op Diens grondeloze barmhartigheid, rept verder niet van Maria, zijn patroonheilige of andere vrienden Gods, maar gaat dan vervolgens wel over tot het vastleggen van allerlei zeer traditionele schenkingen aan heiligen, heren, orden en armen. Motivering en schenkingsbepalingen contrasteren hier dus sterk.

Het is pas in het onderdeel betreffende de keuze van de begraafplaats en de ordening van de begrafenis dat we de testateur soms persoonlijk naar voren zien treden. Hij kon kiezen uit verschillende begrafenisvormen. Het canonieke recht stond het de gelovige in beginsel toe een laatste rustplaats buiten de eigen parochie te zoeken, bijvoorbeeld op de dodenakker van zijn geboorteplaats of in een klooster.⁴¹ Sprak hij geen voorkeur uit, dan kwam hij op het gewijde parochiekerkhof terecht. In geval hij elders wenste te rusten, was hij echter verplicht een deel van de voor de begrafenis bestemde doodsgelden af te staan aan de pastoor en kerkvoogden van zijn eigen parochiekerk, bij wijze van vergoeding voor inkomsten die zij dan derfden. In theorie werd dat vergoedingsbedrag, de zogenaamde canonieke portie, afgetrokken van het geheel der begrafenisgelden maar in de praktijk betekende het veelal een extra-uitgave. De begrafeniskerk moest immers ook met een redelijke som tevredengesteld worden. Een begrafenis in een convent kostte daarom meer dan normaal en was bijgevolg alleen weggelegd voor welgestelden. Dat blijkt ook wel wanneer men de antecedenten natrekt van degenen die hun laatste rustplaats in een klooster wisten. Zulke 'kloosterliefhebbers' waren er in Friesland nog betrekkelijk veel.⁴² Maar dat zal verband houden met het zojuist gesignaleerde bronnenprobleem: verhoudingsgewijs veel testamenten van gefortuneerde personen.

In de begrafenisbepalingen duikt vaak de patroonheilige op aan wie kerk en kerkhof waren gewijd. Onder het gelovige volk leefde in de middeleeuwen vrij algemeen de gedachte dat de relieken van de heilige een zodanige uitstraling hadden op personen die in de directe nabijheid waren begraven, dat het lot van hun ziel er gunstig door werd beïnvloed. In veel van deze beschikkingen draagt men daarom zijn lichaam rechtstreeks op aan de patroon. Zo wil Jouka Tirdema omstreeks 1488 haar lichaam begraven hebben '*... by sancte Alexander ... opdat hy myn foertinger* (voorspraak) wil weessa for dy almachtige Got'.⁴³

Wanneer nu een dergelijke bepaling gaat ontbreken en de patroon ook in andere beschikkingen niet meer wordt genoemd, lijkt er sprake van onverschilligheid inzake de bemiddeling door een heilige. Bezielt men het tijdsverloop in deze, dan valt op dat de patroonheilige tot 1530 nog regelmatig wordt genoemd; in het volgende decennium valt zijn naam nog maar een enkele keer terwijl hij na 1544 in het geheel niet meer voorkomt. Wel laat men dan soms nog weten in de kerk, op het kerkhof, of in de gewijde aarde begraven te willen worden.⁴⁴ Opmerkelijk daarbij is dat men een sterke voorkeur aan de dag legt voor een laatste rustplaats binnen het kerkgebouw.

Het zijn de meer vermogenden, de edelen die hierbij de toon aangeven. Reeds in de vijftiende eeuw opteren zij, wanneer ze zich niet in een klooster laten begraven, voor een graf in de kerk, en soms geven zij ook aan waar dat zal zijn: bij de ingang (uit nederigheid), bij de eigen stoel of bank, maar het liefst toch voor het hoogaltaar, dichtbij de heilige: een plaats die van oudsher was voorbehouden aan de pastoor en andere parochiepriesters. In de zestiende eeuw wordt dit voorbeeld van de adel in toenemende mate gevolgd door eigenerfden en minder welgestelden en na 1550 zet die ontwikkeling zich voort. De invoering van de gereformeerde religie vermag daar later weinig aan te veranderen, wat erop wijst dat de wens om in een bedehuis te rusten vooral door statusmotieven is ingegeven. De nabijheid van de heilige speelt dan immers geen rol meer. Dat men daarbij belang hecht aan naamsbekendheid en familie-eer blijkt uit het feit dat men in de loop van de zestiende eeuw steeds vaker herinneringstekens bij zijn graf bestelt zoals een steen, een inscriptie in het altaar, een rouwbord of een fluwelen wandkleed met daarop het wapen van de familie.⁴⁵

Verplichte gaven aan heiligen en heren

Van lichaam en legerstede naar de boeking aan heiligen en heren is een kleine stap omdat de laatste voor een deel het karakter draagt van een betaling voor diensten die bij de begrafenis en de afwikkeling daarvan werden geleverd. Juist bij de interpretatie van deze beschikkingen stuiten we op het probleem van de 'zede en plege'. Een vluchtig doorlezen van de documenten leert meteen dat de schenkingsgewoonten ten opzichte van de lokale kerk van streek tot streek en van plaats tot plaats konden verschillen. Veel is nog niet bekend over de variatie en veelvormigheid van deze gewoonten. Daaraan recht doen zou een uitvoerig nader onderzoek vergen waarvoor in het kader van dit artikel geen ruimte is. Ik moet daarom wat dit aspect betreft volstaan met impressies.

Laat ik om duidelijkheid te scheppen eerst een term ter sprake brengen die in vrijwel al deze schenkingsbepalingen wordt gehanteerd: 'achterdaden'. Zoals dat met vele middeleeuwse termen en begrippen het geval is, heeft dit begrip niet steeds een zelfde, vaststaande inhoud. Voor de vijftiende en zestiende eeuw kunnen we globaal twee betekenissen onderscheiden: een meer beperkte, in de zin van een bepaalde hoeveelheid geld of goederen die de nabestaanden voor elke dode of elk gestorven hoofd van het huisgezin aan patroon en pastoor verschuldigd waren; en een meer uitgebreide die alle betalingen dekt welke aan pastoor en parochiepriesters moesten worden gegeven voor een bepaald aantal dodenmissen. Soms heeft het begrip een nog vérstrekkender betekenis en omvat het alle uitgaven voor de dodencultus, óók voor de missen die eeuwig opgedragen dienden te worden. De eerste betekenis is vermoedelijk de meest oorspronkelijke. Het is de Middelnederlandse vertaling van wat in het Latijn wordt aangeduid als *mortuarium*: het bedrag dat voor iedere overledene moest worden betaald aan de kerk waartoe deze tijdens zijn leven behoorde, en aan de pastoor van wie hij steeds de sacramenten had ontvangen.⁴⁶ Voortgekomen uit de grafbijgave van de oude Germanen en door de kerk omgevormd tot een vrijwillig 'zielegeld', werd het in de elfde en twaalfde eeuw een kerkelijke cijns welke als zodanig deel ging uitmaken van de rechtmatige inkomsten van patroon en pastoor. Idealiter moest deze cijns die gelijk gesteld werd aan het 'godsdeel' - dat is het deel van de erfenis dat iedere erflater volgens de richtlijnen van Augustinus aan Christus als mede-erfgenaar diende af te staan - een derde of een vierde van de roerende goederen van de overledene omvatten.⁴⁷ Anders gezegd: één van de drie of vier beesten die hij bezat. In de praktijk kwam dat er voor veel parochies in Friesland bewesten de Lauwers op neer dat men uit een stal koeien één koe, 'de

beste noch de slechtste' of de tegenwaarde daarvan in geld moest afstaan.⁴⁸ Nemen we bijvoorbeeld de achterdaden in het dorpje Oldeouwer zoals die omschreven staan in het Beneficiaalboek van Zevenwouden, uit 1543: '*... ende de achterdaden nu op een keysersgulden syn geseth, die welcke in voortyden een koe plach te wesen ...*'.⁴⁹

Behalve dat er voor gestorven volwassenen of 'olde doden' in de regel meer betaald moest worden dan voor kinderen⁵⁰, was in veel parochies dit bedrag naar draagkracht bepaald. Zo moest men in Westergeest voor een overleden eigenerfde met een bezit van 25 pondematen (dat is ongeveer 10 ha) een bedrag van twee oude schilden overleggen, en voor iemand die twee maal zoveel bezat, vier oude schilden.⁵¹ In een stad als Sneek kende men zelfs vier categorieën.⁵²

Vormde dit *mortuarium* nu alleen een kerkelijke belasting zonder tegenprestatie, of kreeg men er ook een standaard aantal zielmissen voor geleverd? In Sneek bleek het laatste het geval. Welgestelden mochten hier voor hun bijdrage rekenen op mislezing over een langere termijn dan waarop minvermogenden en armen recht hadden. Elders omvatte de betaling van achterdaden eveneens geestelijke tegenprestaties van parochiepriesters. Maar soms vindt men deze tegenprestaties, in de vorm van memoriediensten, nader omschreven los van de achterdaden.⁵³

Zoveel is zeker dat er bepaalde cultusverplichtingen als standaard in heel Friesland golden. In het oude Westerlauwerse seendrecht, een kerkelijke rechtscodificatie waarvan verschillende gedeelten uit de tiende eeuw zouden stammen, is al sprake van misviering op de begrafenis en op de '*sauwendei*', dat is op de zevende dag na de begrafenis.⁵⁴ Het is voorts bekend dat men vóór de dertiende eeuw in het bisdom Utrecht gewoon was ook op de maandstond of dertigste dag een dodenmis te laten opdragen, evenals op de jaarstond of het *anniversarium*.⁵⁵ Deze vier memoriemissen completeerden in heel Europa de zogenaamde *tempus mortis* of doodstijd, het symbolisch tijdsbestek waarbinnen men dacht dat de overgang van de ziel naar het dodenrijk zou plaatsvinden.⁵⁶ Ook in Friesland moet deze vierdelige viering in de late middeleeuwen gangbaar zijn geweest. Een aanwijzing daarvoor is te vinden in de statuten van de eerste, en tevens ook laatste synode van het bisdom Leeuwarden uit 1570. Wanneer daar de plichten van de gelovigen aan bod komen is één van de eerst genoteerde wensen dat de begrafenismissen '*... mitsgaders de zevende dag, de derde (lees: dertigste) dag en de verjaardag, indien ze ergens uyt het gebruyk geraakt zijn*' weer volgens de oude gewoonte der kerk ingevoerd en onderhouden zullen worden.⁵⁷ In de vijftiende eeuw is er ten aanzien van deze gewoonte echter een onderscheid naar rijkdom aan te treffen. Dat wil zeggen, het lijkt erop dat welgestelden gewoon waren naast de zevendedagsmis, maand- en jaarstond een jaarlijkse memoriemis tot vier jaar en soms ook wel tot zeven jaar na de begrafenis te betalen. Hierboven werd al het voorbeeld van Sneek aangehaald waar deze termijnen voor de rijken en rijksten van kracht waren. Achterdaden over zeven jaar komen ook in tal van testamenten voor.⁵⁸

Los van deze min of meer verplichte boekingen bestemden vrijwel alle vijftiende-eeuwse testamentsuitvaardigers kleine geldbedragen voor elke priester die aan hun parochiekerk verbonden was: pastoor, vicaris, prebendaris en koster.⁵⁹ De rijken gaven doorgaans een goudgulden of een klinkaard, de minder welgestelden een hele of een halve stuiver. Hoofdelingen en rijke eigenerfden reserveerden zulke bedragen ook voor de overige kerken en geestelijken binnen hun grietenij. Daarbuiten bedacht men alleen de kerken en parochies waar men landgoederen bezat. De horizon van stedelingen reikte in dit opzicht niet verder dan de parochiekerken en geestelijken binnen hun eigen stad.

Vrijwillige gaven aan heiligen en heren

Hiermee is de 'zede en plege' voor de vijftiende eeuw in grote lijnen geschetst. Hoe zit het nu met wat ik gemakshalve de extra-uitgaven voor de dodencultus zal noemen: de grote bedragen waarvoor uitdrukkelijk tegenprestaties in de vorm van vele zielmissen worden verlangd? Anders geformuleerd, welke vlucht heeft de vrijwillige dodencultus hier in Friesland genomen? Ter verduidelijking van deze vraag heeft het zin de misbestellingen naar aard en karakter te onderscheiden. Het onderscheid betreft de tijdsduur waarbinnen de missen moesten worden opgedragen. Enerzijds zijn er de eeuwigdurende missen die steeds werden gehouden op de sere- of begrafenisdag van de te herdenken persoon, anderzijds zijn er de bestellingen van grote aantallen missen die binnen korte tijd na het overlijden in de eigen kerk en de omliggende parochie-, klooster- of gasthuiskerken werden gezonden of gelezen. Die eeuwige missen hebben een betrekkelijk oude oorsprong. Ze werden reeds in de tiende en elfde eeuw in benedictijnse kloosters gevierd, voor overleden monniken maar ook wel voor vermogende begunstigers. Met name de abdij van Cluny heeft deze gebedsdiensten sterk helpen verbreiden. Ze werden geacht vooral effect te sorteren bij het Laatste Oordeel; God werd er als het ware door bewogen de ziel van degene voor wie ze werden opgedragen bij het vellen van dat Oordeel gunstig gezind te zijn. Als zodanig waren het in de eerste plaats voorspraakmiddelen voor de lange termijn.

Dergelijke kloostermemories waren heel aantrekkelijk, omdat in beginsel het gehele convent erbij aanwezig was en voor het heil van de overledene bad. Maar ze waren om die reden ook kostbaar en konden alleen door de allerrijksten gefinancierd worden. De still, door één priester gelezen zielmis bleek in haar eeuwige vorm voor een groter publiek betaalbaar, en werd in de loop van de middeleeuwen dan ook steeds populairder. Men zou deze eeuwige missen vanwege hun oneindige, herhalende karakter 'repetitieve' missen kunnen noemen. Daartegenover staan dan de 'cumulatieve' missen die pas in de late middeleeuwen in zwang raakten.⁶⁰ Dit zijn grote aantallen - tientallen, honderden en soms duizenden - missen die onmiddellijk na het overlijden of binnen een beperkte tijd daarna op bestelling werden gelezen of gezongen. De toename van hun populariteit houdt gelijke tred met het verspreid raken van de voorstelling van het vagevuur als louteringstijd van beperkte duur. Wanneer men er immers van uitgaat dat het verblijf van de ziel in het purgatorium slechts tijdelijk is, afhankelijk van de bemiddelingshulp die op aarde verblijvenden, moet men ook zijn voorzieningen daartoe op tijdelijke basis regelen! In bepaalde delen van Frankrijk is, zo werd onlangs aangetoond, het op deze wijze massaal toepassen van heilsmiddelen na 1360 in korte tijd algemeen in zwang geraakt onder alle lagen van de bevolking.⁶¹

Hoe verhielden 'repetitieve' en 'cumulatieve' dodencultus zich tot elkaar in Friesland? Om met de laatste te beginnen: ook voor wie de testamenten slechts vluchtig doorneemt is het duidelijk dat het 'cumulatief' gebruik van missen hier geen hoge vlucht heeft genomen. Een paar lieden bestellen een dertigtal missen dat gelezen moet worden binnen een maand na hun overlijden, dat is dus op elke dag één. Het is een traditionele reeks die in heel West-Europa bekend staat onder de naam Gregoriusmis; de viering ervan raakt in de loop van de veertiende eeuw in zwang en stijgt in de volgende eeuw verder in populariteit.⁶² Slechts weinig Friezen vragen meer dan deze reeks van dertig.⁶³ Het maximum-aantal is te vinden in het codicil van de welgestelde Leeuwarder juffer Jose uit 1524: zij bestelt 1000 zielmissen voor een som van 40 goudgulden.⁶⁴ Ook de edelvrouwe Lutke Harinxma te Sneek verwachtte veel van een numeriek geconcentreerde misviering. Bekommerd als ze was, bepaalde ze dat terstond na haar dood '*... met haeste ende sonder vertreck*' voor haar zieleheil 500 missen in

vijf kloosters alsmede 50 missen in de Sneker Sint Maartenskerk moesten worden opgedragen.⁶⁵

Zulke bestellingen waren echter niet gewoon. Veel meer gangbaar waren de 'repetitieve' missen. Deze konden min of meer in drie verschillende 'pakketten' worden gekocht. Het meest kostbaar was de kapelanie, die ook wel prebende en in Friesland meestal 'leen' werd genoemd.⁶⁶ Deze vorm van memoriedienst hield in dat men voor eeuwig twee, drie of meer zielmissen per week liet lezen door een speciaal daartoe aangestelde priester, kapelaan of prebendaris genaamd. Daarbij werd voor diens levensonderhoud een apart fonds in het leven geroepen. In tegenstelling tot de pastoor en zijn helper, de vicaris of jongerpriester, was een prebendaris niet belast met zielzorgtaken, althans niet ten behoeve van de nog in leven zijnde parochianen. Hij had slechts de zorg voor één of enkele dode zielen en fungeerde voornamelijk als 'doodbidder'. Aangezien de vorming van een fonds waaruit zo'n priester betaald kon worden een behoorlijk kapitaal vereiste, waren slechts vertegenwoordigers van hoofdelingenfamilies, vermogende burgers en seculiere geestelijken in staat kapelanieën te stichten. Laatstgenoemden hadden met het instellen van een 'leen' een mooie gelegenheid om hun zelf verworven bezit, dat volgens het canonieke recht toch aan de kerk gelegateerd moest worden, ten eigen nutte aan te wenden.

Een meer bescheiden vorm was de misfundatie, welke de bestelling inhield van één wekelijkse privémissen, op te dragen door een priester in loondienst. Ze komt in de Friese testamenten niet veel voor. Soms werd zij ondergebracht in een reeds bestaande kapelanie; dan verplichtte de kapelaan of prebendaris zich om naast de missen voor de stichter van zijn 'leen' wekelijks een mis extra te lezen voor de nieuwe opdrachtgever.⁶⁷ In kleine dorpen werden de pastoor en zijn vicaris wel met zo'n fundatie belast; het betekende voor hen meestal een welkome aanvulling op hun karige inkomen.

De eeuwige memories waren feitelijk het meest gewild en waren - hoewel niet goedkoop - ook betaalbaar voor personen met een gemiddeld vermogen.⁶⁸ Doorgaans werden ze besteld bij de eigen parochiekerk. Ze konden worden aangeboden in de vorm van eenvoudige stille missen (*de mortuis*) maar betroffen bij voorkeur toch de plechtige gezongen requiemmissen waaraan behalve de pastoor ook de andera aan de kerk verbonden geestelijken aan deelnamen. Bij zo'n plechtige viering hoorde nog de vigilie: een gebedsdienst die op de avond vóór de mis met dezelfde deelnemers werd gehouden. Ze ontvingen voor hun participatie aan deze diensten gezamenlijk een uitkering de *portio*, waaraan ze hun vernoeming als 'portionisten' of 'portionarissen' danken.⁶⁹ Deze *portio* die beter bekend staat onder de term 'deel', werd in Friesland meestal in natura verzorgd. Daarbij werden broden van 11 tot 16 pond met stukken boter van 3 pond ter beschikking gesteld. Vandaar dat de eeuwige memorie in deze vorm hier de naam 'adeel' of 'eeuwig deel' kreeg.

De uitkering kwam voor rekening van de nabestaanden en werd vastgelegd op de familiehoeve of -state met het land dat daarbij hoorde. Zo rustten er in vele parochies op tal van hoeven de lasten van één of meer eeuwige en ook wel tijdelijke 'delen'. De eigenlijke last viel natuurlijk toe aan de erfgenaam die in het bezit kwam van de state. Hij had de financiële middelen meegekregen voor het bewaren van de familie-eer en droeg daarmee ook de verantwoording voor het zieleheil van zijn voorouders. De Latijnse testamentclausules spreken in dit verband van de *custos animarum*, wat letterlijk 'bewaking der zielen' betekent. In de Oudfriese teksten vindt men de termen '*ferwerjen*' (verzekeren) der '*gaasten*' of - wanneer de werkelijke uitkeringslast wordt bedoeld - '*bernth*' (last) der zielen.⁷⁰ Een duidelijk voorbeeld van zulke zielelasten is te vinden in de laatste wil van Ricke toe Dorp bij Kollum die dateert uit 1505. De testatrice bindt daarin haar zoon en erfgenaam op het hart dat hij haar ziel moet bewaren en ook de andere vier zielen die 'op de stede vallen' en die zijzelf ook

steeds bewaard en begaan had naar '... eische ende plege' des lands.⁷¹

Gaat het in dit geval om zielen van individuele voorouders, in het testament van Andleff Aebinga uit 1438 is de hele familie in voorbije en komende geslachten bedoeld wanneer bepaald wordt dat Aebingastate, stins, stinswier en bijbehorende landen de kerk en priesters moeten '... *warria ende fuldwaen foar Abingha gasta*', - wat vertaald kan worden met: garant staan en betalen voor de zielen der Aebinga's.⁷² Een soortgelijke formule betreft Zyarda state in Bornwird dat met het bijbehorend land ter grootte van 12 pondematen (ca. 5 ha) de kerk en priesters moet '... *warria ... foar da sela ende eeffterdeda foen Ziarda huse*'.⁷³ Elders is sprake van *Jongema gaste* (geesten, zielen), *Ewingha gaste* enz.⁷⁴ Familie-erfgoed en familiaal welzijn in het hiernamaals zijn hier duidelijk met elkaar verbonden.

Sporen van deze band tussen bezit, familie en zieleheil zijn ook in enkele andere clausules terug te vinden, en wel in die waarin medeopneming in de voorbede wordt verzocht van familieleden en anderen die daarvoor in aanmerking komen. In de meeste testamenten hebben dergelijke verzoeken betrekking op ouders, broers en zusters, en verdere verwanten. Heer Douwa Pibe zoon uit Dronrijp is in 1511 uitvoeriger.⁷⁵ Hij bestemt voor de kerk van Herbaijum een bepaalde hoeveelheid land voor de stichting van een kapelanie terwille van zijn eigen heil, dat van zijn verwanten én van al zijn '... frionden (verwanten) zielen dier stuern (gestorven) syn toe Herbayum van Sickama staeten'. De reden daarvoor zal zijn dat hij uit Sickama state goederen had geërfd waarop zielelasten rustten.

Nog duidelijker geeft Wiba Thierxma uit Broek, een dorpje in de buurt van Sneek, blijk van zijn verantwoording ten opzichte van zijn familie en voorouders.⁷⁶ Hij vraagt van de Windesheimer kanunniken van Thabor dat ze als tegenprestatie voor de schenking van een bepaald stuk land niet alleen zijn ziel en die van zijn verwanten zullen hoeden maar ook de zielen van al degenen van wie het land afkomstig is. Alsof zijn dode voorouders - want op hen zal hier gedoeld zijn - geestelijke eigendomsrechten konden claimen. Het is geen op zichzelf staande clausule. Ze keert terug in een andere laatste wil en is ook opgenomen in verschillende schenkingsoorkonden van het Haskerconvent, bijvoorbeeld in een oorkonde uit 1514 waarin een vrouw twee pondematen hooiland aan het klooster schenkt opdat de kanunniken '... *wylla bydde foar my ende myn gaesten deer dyse landen fan uutcommen synt*'.⁷⁷

In hoeverre was dit bewustzijn omstreeks 1500 nog algemeen levend in Friesland? Elders schijnen in deze tijd de voorouders reeds lang uit het zicht van de mensen te zijn verdwenen. Het eerder aangehaalde onderzoek naar de schenkingsgewoonten van personen uit de kring van de hoge Engelse adel wijst uit dat hun gebedsaandacht zich in de vijftiende eeuw beperkt tot het eigen zieleheil en dat van het huisgezin.⁷⁸ Worden voorouders en nakomelingen in de veertiende eeuw nog veelvuldig in hun memories genoemd, een eeuw later komen zij er niet meer in voor. Ook dichterbij huis, in Holland, tonen memoriestichters in de vijftiende eeuw een duidelijke voorkeur voor hetzij strikt individuele, hetzij sterk gezinsgerichte herdenkingen.⁷⁹ Voorouders of verwanten buiten het gezinsverband worden dan niet of nauwelijks meer gememoreerd.

Dat laatste nu is in Friesland zeker niet het geval. Het is dan wel niet eenvoudig om de gebedsvoorkeur in onze testamenten te kwantificeren en analyseren, zowel wat betreft de simpele eeuwige memories als voor de misfundaties en kapelanieën. De voorkeur wordt namelijk niet altijd uitgesproken en als dat wél het geval is, gaat het vaak om meer dan één memorie met soms gevarieerde voorkeuren.⁸⁰ Maar zoveel is zeker dat er nog vrij wat Friese testamentsuitvaardigers zijn die behalve zichzelf, hun gezin en ouders toch ook hun 'lieve vrienden' na het eigen sterven nog een gedachte waardig keuren. Schuilt in dit gebaar niet de

oude wens om uiteindelijk met de voorouders verenigd en in hun midden opgenomen te worden? In welgeteld 25 van de 73 testamenten waarin uitdrukkelijk voorkeuren bij de memoriebestellingen en misstichtingen zijn genoteerd, worden de 'vrienden' voor tenminste één gebedsherenking opgegeven. Geen schokkend aantal misschien, maar toch voldoende om vast te stellen dat deze vorm van familiebesef hier, anders blijkbaar dan in Holland, nog een rol van betekenis speelde.

Ongetwijfeld droegen de binding aan de voorouderlijke hoeve en de concrete uitdelingsverplichtingen die aan veel memories verbonden waren, bij tot de instandhouding van dit besef. Sinds de tweede helft van de vijftiende eeuw werden echter veel van deze verplichtingen in vast geldbedragen afgekocht. Vanaf die tijd financierde men eeuwige memories meer en meer met geldrenten of eenmalige grote sommen, in plaats van met uitdelingen. Voor een deel zal dit samenhangen met de economische ontwikkelingen die zich terzelfdertijd op het Friese platteland voordeden. Deze werden gekenmerkt door een sterke oriëntatie op de markt, een verdere toename van de geldpachtverhoudingen en een snellere eigendomswisseling van het grondbezit.⁸¹ Vooral de kleistreken kregen met deze ontwikkelingen te maken; veen- en zandgebieden zoals het Lage Midden en de Stellingwerven, waar in het begin van de zestiende eeuw de grond nog overwegend in handen van eigenerfden was, volgden pas veel later. Mogelijk komt het hierdoor dat juist in deze streken in 1543 nog verhoudingsgewijs veel memorielasten met uitdelingsverplichtingen op de hoeven rustten. Zou het bovengeschetst familiebesef daar ook het langst standgehouden hebben?

Terug nu naar de heiligen en heren. Na dit noodzakelijkerwijs globale overzicht dringt zich de vraag op naar de ontwikkeling van de beschikkingen van deze categorie, die - dat verdient wel enige nadruk - tot in het eerste kwart van de zestiende eeuw het grootste deel van het Friese zieleheilsbudget opslokte. De stichting van kapelanieën en misfundaties, en de bestelling van eeuwige memories vertonen na 1520 een dalende tendens. Tegelijkertijd daalt het schenkingsniveau met betrekking tot kerken en priesters in de directe omgeving van de eigen parochiekerk. De schenkingen aan de parochiekerk die bestaan uit *mortuaria* en kleine persoonlijke gaven, verdwijnen daarentegen pas veel later, tussen 1540 en 1550, uit de testamenten. Maar dan hebben ze reeds lang een duidelijke waardevermindering ondergaan. Waar ze omstreeks 1540 nog voorkomen zijn ze lang niet meer zo uitvoerig als voorheen. De echo daarvan weerklinkt in de Beneficialboeken van 1543 waarin met name voor de kleine en arme parochies steen en been wordt geklaagd over het teruglopen van inkomsten uit dit soort schenkingen en beschikkingen.⁸²

Giften aan kloosters

Na de heiligen en heren komen de kloosters aan bod. Kloosters hebben - dat wordt wel eens vergeten - in de middeleeuwse maatschappij in de allereerste plaats een gebedsfunctie. Zij zijn de zielheilsbemiddelaars bij uitstek zodat we mogen verwachten hen in ruime mate in de testamenten bedacht te zien. Inderdaad vindt men hen vaak genoemd. In de vijftiende en in het eerste kwart van de zestiende eeuw ontvangen ze als categorie in kwantitatief en kwalitatief opzicht maar weinig minder dan de heiligen en heren.

De diverse schenkingen aan kloosters hebben niet allemaal dezelfde waarde. Er zijn kleine giften bij van bijvoorbeeld een goudgulden of een ton bier die bedoeld zijn voor het convnet in zijn geheel. Daarvoor verwacht de gever wel dat de kloosterlingen hem in hun gebeden zullen gedenken. al is dat doorgaans niet in een clause vastgelegd.⁸³ Vervolgens

zijn er de meer omvangrijke schenkingen waarvoor nadrukkelijk tegenprestaties geëist worden in de vorm van een begrafenisvoorziening of de verzorging van tijdelijke of eeuwige missen.⁸⁴ En ten derde zou ik nog apart willen noemen de giften die voor bepaalde personen, meestal verwanten, in de kloosters worden bestemd. Soms hebben deze het karakter van een professieschenking of aanvulling daarop en dienen zij om het levensonderhoud te waarborgen van familieleden die in het klooster getreden zijn.⁸⁵ Het doel van zo'n schenking is eveneens dat de begunstigde het nodige gebedswerk voor zijn of haar vrijgeevige familielid verricht. Zo schenkt Tette, vrouw van Heere, in 1524 haar beste pels aan haar tante Wytthye in Veenklooster opdat die daarvoor haar ziel en die van haar moeder '*... sal holden in de sonnendaghes ghebeden*'.⁸⁶

Al deze schenkingen kan men chronologisch per klooster noteren en tellen, rekening houdend met hun uiteenlopende waarde, waarbij het zaak is tevens de geografische herkomst van de erflaters te vergelijken met de spreiding der kloosters. Want pas dan is te zien in welke mate deze gebedsinstellingen begunstigd werden. De zojuist geschetste ontwikkelingen met betrekking tot de levering van begrafenisdiensten, 'cumulatieve' en 'repetitieve' missen door parochiekerken en -geestelijken gelden globaal ook voor de kloosters der diverse orden. Waarom vertrouwt men het ene convent wel zijn giften toe en het andere niet? Die vraag zou men natuurlijk ook kunnen stellen ten aanzien van parochiekerken en priesters, maar over hun achtergrond is vaak weinig bekend. Over de sociale en religieuze ontwikkelingen in de Friese kloosters zijn we beter ingelicht.

Om de verschillende begunstigingspatronen te laten zien neem ik hier twee testamenten als voorbeeld. Het eerste is dat van de hoofddeling van Ameland, Ritsche Jelmera.⁸⁷ Hij vermaakt in 1450 aan elk convent in Ferwerderadeel en de Dongeradelen twee tonnen bier, geeft voorts aan de biddende orden ieder een halve schild en gedenkt tenslotte Thabor, Ludingakerke en Nijklooster ieder afzonderlijk met een oude schild terwille van alle 'vergeten zielen'. Die eerste schenkingen zijn naar 'zede en plege'. Als grootgrondbezitter met landgoederen in deze grietenijen was Ritsche verplicht de regionale kloosters het eerst te gedenken. En een schenking aan de bedelorden was zelfs voor minder vermogende dorpelingen nog gebruikelijk.⁸⁸ Maar waarom belaste hij de ver weg in Westergo gelegen kloosters Thabor, Ludingakerke en Nijklooster met de zorg voor de vergeten zielen? Het zit hem in het religieuze élan dat deze uitstraalden. Thabor was enkele decennia tevoren nieuw gesticht en bevolkt door kanunniken van de hervormingsgezinde Congregatie van Windesheim.⁸⁹ De oude abdij Ludingakerke, van de reguliere kanunniken van St. Augustinus, werd in 1429 door dezelfde Congregatie overgenomen en van een geheel nieuwe bevolking voorzien.⁹⁰ En het nonnenklooster Aula Dei of Nijklooster had zich in 1435 bij een cisterciënzer observantiebeweging aangesloten.⁹¹ Alle drie genoemde conventen herbergden omstreeks 1450 gedreven gemeenschappen die zich strak aan de regel hielden. Hun hernieuwde ascese verleende de gebedsvoorpraak die ze de gelovigen konden bieden kennelijk een zekere meerwaarde.

Eenzelfde voorkeur voor kloosters met een strikte observantie is te vinden in het uit 1476 daterende testament van Jorert Andringa uit Akkrum.⁹² Deze hoofddeling bestemt aanzienlijke bedragen voor Thabor, Nijklooster en het dichtbijgelegen tertarissenklooster Aalsum⁹³, waar hij begraven wenst te worden. Ook de moederabdij van Nijklooster, Bloemkamp, die tijdelijk aansluiting had gevonden bij de Colligatie van Sibculo, de nieuwe gemeenschap van minderbroedersobservanten in Leeuwarden, en het in 1464 bij de Congregatie van Windesheim aangesloten Haskerconvent worden ruim bedacht.⁹⁴ De pas hervormde of kort tevoren gestichte tertarissenhuizen Fiswerd, Groendijk en Workum, en het in 1464 opgerichte Kruisherenklooster te Sneek krijgen als laatste nog enkele gaven

toebedeeld.⁹⁵ Grote afwezigheid is de nog geen twee kilometer ten oosten van Akkrum gelegen commanderie van Nes, die behoorde tot de Duitse Orde. Waarom is Nes niet genoemd? Naar alle waarschijnlijkheid omdat het in deze periode droevig gesteld was met het geestelijk en wereldlijk bestuur van de commanderie.⁹⁶ De overste van dit huis, commandeur Hendrik van Akkrum stond bekend om zijn geldverspilling, onkuise levenswandel en geringe godsdienstige activiteit, en dat verminderde de gebedswaarde van de commanderijgemeenschap aanzienlijk. Herhaalde hervormingspogingen van de landcommandeur in Utrecht, zijn superieur, vermochten hierin weinig verandering te brengen.

Het verval te Nes viel nog meer op doordat verschillende kloosters in de directe omgeving na aansluiting bij een hervormingscongregatie een nieuwe bloei beleefden. De strenge idealen van ascese en afzondering met een strikte beleving van de oorspronkelijke kloosterregel trokken hier tal van aspirantkloosterlingen die actief de weg ten hemel zochten. Maar ze boden ook nieuwe inspiratie aan potentiële begunstigers die hun zieleheil op een meer passieve wijze wilden zeker stellen.⁹⁷ Dat laatstgenoemden de bestemming en waarde van hun schenkingen lieten afhangen van het gedrag en de reputatie der gemeenschappen, blijkt niet alleen indirect uit de testamenten. Een donatiebrief van Tzomme Wyarda uit 1472 geeft dat ook op directe wijze aan. Deze Goutumer hoofdceling bestemde namelijk twee rijngulden per jaar voor de zusters te Fiswerd op voorwaarde dat hun klooster hervormd zou worden en zij de juiste kloosterregel nauwlettend in acht zouden nemen; zouden zij dat niet doen, dan zou de rente ten goede komen aan het Heilig Sacramentsgilde te Leeuwarden.⁹⁸ Een sterke materiële stimulans dus voor een verandering van geestelijk gedrag.

Tegen het einde van de vijftiende eeuw was de observantiebeweging in vrijwel alle Friese kloosters doorgedrongen, het laatst in de kloosters die zich toededen op de zielzorg, zoals het benedictijnse Staveren/Hemelum en de premonstratenzer abdijen Mariëngaarde, Lidlum en Dokkum.⁹⁹ Blijkbaar waren die door hun naar buiten gerichte activiteit moeilijk te hervormen. Van diepgaande veranderingen was evenwel geen sprake meer. In de kloosters van waaruit enige decennia tevoren de vernieuwingen waren uitgegaan, verflauwde in deze tijd het geestelijk leven. De beweging was reeds over haar hoogtepunt heen.

Vanaf 1500 is er tussen de conventen onderling weinig verschil in begunstiging te bemerken. Na 1520 nemen de beschikkingen ten gunste van kloosters in het algemeen sterk af, zowel in aantal als in waarde. Stedelijke instellingen lijken het dan verhoudingsgewijs nog goed te doen, maar dat is voor een groot deel schijn omdat we gelijktijdig te maken hebben met een 'verstedelijking' van de testateurs. Wanneer men nog iets aan een klooster schenkt, dan is het bij voorkeur aan een instelling in de eigen woonplaats, en dat betreft in de meeste gevallen Leeuwarden. Vandaar dat de Leeuwarder bedelmonniken, dominicanen en tertiariërs of 'grauwe begijnen' nog betrekkelijk vaak door de testateurs worden genoemd. Op het platteland kunnen de vrouwenkloosters nog het langst op hun vrijgevigheid blijven rekenen. Het valt echter op dat die vrijgevigheid steeds minder het klooster in zijn geheel betreft. Na 1540 zijn de schenkingen grotendeels bestemd voor individuele kloosterzusters die tot de familie van de testateur behoren.¹⁰⁰ Het lijkt alsof dan ook aan hun gebedsbemiddeling weinig waarde meer wordt gehecht.

*Charitatieve beschikkingen*¹⁰¹

Dat de armen eerst nu aan het eind van deze bijdrage behandeld worden, heeft te maken met de geringe belangstelling die voor hen in de testamenten aan de dag wordt gelegd. Ze komen

er wel in voor maar vormen - althans tot omstreeks 1500 - toch een restrubriek, een sluitpost op de zieleheilsbegroting.¹⁰²

Wie rekende men zoal tot de te gedenken armen? Allereerst de hulpbehoevenden in de diverse instellingen, zoals gast-, wees-, en lazarushuizen. Dan waren er de thuiszittende bedeeden die onder voogdij van armenmeesters stonden. En verder werden ook voor individuele bedelaars en paupers waarvoor niet van hogerhand gezorgd werd, enkele bedragen gereserveerd, mits zij maar de begrafenis van de testateurs met hun aanwezigheid kwamen opluisteren. Deze verschillende groepen kregen de voor hen bestemde gaven op uiteenlopende wijze toebedeeld. In de steden en grote dorpen fungeerden geestelijke broederschappen en gilden meestal als intermediair. Die broederschappen speelden overigens in het algemeen een grote rol in de middeleeuwse armenzorg. Hun charitatieve activiteiten hielden nauw verband met de opzet van de 'hiernamaalsverzekering' die zij hun leden boden; ze vloeiden er zelfs min of meer uit voort.¹⁰³ Zo organiseerden vele broederschappen na de wekelijkse zielmissen die ze voor gestorven broeders lieten opdragen, uitdelingen van brood en boter in de kerk. Daaruit konden zich andere vormen van sociale zorg ontwikkelen. Sommige corporaties legden zich toe op de bedeling en huisvesting van de 'rechte (of eerlijke) huiszittende armen': veelal verarmde weduwen van ambachtslieden die na de dood van hun man niet meer in hun eigen levensonderhoud konden voorzien. Andere namen wel de exploitatie van gasthuizen ter hand. In Leeuwarden bijvoorbeeld werden het Sint-Anthoniegasthuis en het Sint-Jacobsgasthuis op het eind van de vijftiende eeuw beheerd door voogden van het Heilig Sacramentsgilde.¹⁰⁴

In de kleine dorpen viel de zorg voor de armen toe aan de kerk.¹⁰⁵ Soms droeg de pastoor de verantwoording en ontving hij de gaven. Maar meestal waren organisatie en beheer van de armengoederen in handen van kerkvoogden die dan ook de uitdelingen verzorgden. In verschillende dorpen trad één van hen apart als armvoogd op. Men vindt hen nooit met die functie in de testamenten aangeduid maar het kan zijn dat ze op persoonlijke titel steeds onder de getuigen zijn vermeld.

De testateurs konden daarnaast natuurlijk ook kloosters inschakelen, bijvoorbeeld om aalmoezen uit te delen aan de poort of in de 'custerie', dat is het poorthuis.¹⁰⁶ Enkelens stelden wel aan een convent een fonds ter beschikking voor het onderhoud van een hulpbehoevende uit de eigen verwantschapskring.¹⁰⁷ En soms schonk men, zoals een zekere Teeta Jellama dat in 1472 deed, aan een klooster een bed met toebehoren '... waar arme lieden op zouden kunnen slapen'.¹⁰⁸

Tenslotte werden er wel losse bedragen 'om godswil' beschikbaar gesteld. De uitdeling daarvan droeg men op aan één of meer erfgenamen of aan de executeurs-testamentair - tot wie vrijwel altijd de biechtvader behoorde. De schenkingen die dezen moesten verrichten bestonden meestal uit naturalia zoals rogge, brood, boter, schoenen en laken. Het laatste bij voorkeur niet van de 'treffelijkste' kwaliteit; men bestelde het liefst goedkope stof uit Osnabrück.¹⁰⁹ Slechts een enkeling als Bawck Hessels wyff uit Bolsward verlangde het geld niet in materiële maar in geestelijke goederen om te zetten. Zij stelde twee rijns gulden beschikbaar voor de aankoop van aflaten voor de armen.¹¹⁰

Op welke wijze de armen de voor hen bestemde giften ook toebedeeld kregen, ze ontvingen betrekkelijk weinig. De charitatieve legaten van de meeste testateurs waren, met uitzondering van die van enkele rijke stedelingen, klein en hadden een geringe waarde in verhouding tot de bedragen die voor heiligen, heren en orden werden geboekt. Wanneer ik van een restrubriek spreek, kan men dat zelfs letterlijk opvatten, in dié zin dat in een aantal testamenten de clause is opgenomen dat wanneer de erfgenamen niet met de getroffen regelingen akkoord gaan, de erfenis geheel of gedeeltelijk aan de armen zal toevallen.¹¹¹ Of

dat ooit gebeurde is de vraag. Vreemd genoeg worden in zulke testamenten de armen verder in het geheel niet meer genoemd.

In deze periode hebben de directe gaven aan de armen niet in de eerste plaats het 'openbaar nut en sociaal gevoel' als motief, maar ze bedoelen zoals Grathie Camminga het in 1476 uitdrukt '*... een ewich memorie toe wessen foer myn aerme zeel*'.¹¹² Charitas en dodencultus grepen nauw in elkaar. Dat bleek al uit de activiteiten der geestelijke broederschappen, het blijkt ook uit de gewoonte van individuele testateurs om op de dag van hun begrafenis een uitdeling van aalmoezen te verordonneren. Deze gewoonte bleef lang bestaan en werd niet alleen door hoofdelingen in stand gehouden maar ook door minder welgestelden. Waar een 'eerbare vrouwe' als Site Camminga omstreeks 1451 bij haar uitvaart aan elk '*ald schamel mensche*' een halve stuiver kon laten uitkeren, stelde een man van geringer vermogen als heer Foppe, vicaris van Tzummarum, bijna een eeuw later toch ook een groot bedrag (25 goudgulden) beschikbaar voor distributie onder de armen op zijn begrafenis.¹¹³ Een teken dat hier niet alleen statusmotieven een rol speelden.

In verschillende testamenten is nadrukkelijk bepaald dat de uitkeringen van brood, laken en andere eerste levensbehoeften op de jaartijd moeten worden verstrekt, soms tot twee of meer jaren toe. Zo bepaalt een zekere Jan Claes zoon uit Sneek nog in 1552 dat de 'huiszittende' armen in zijn stad zeven jaar lang 5 lopen rogge aan gebakken brood, met op ieder brood een half stuk boter, zullen krijgen '*... welck altyt op myn jaerstondt uytgedeelt sal worden*'.¹¹⁴ Dat roept de vraag op of de tijdelijke en eeuwige delen die we hiervoor bij de memoriediensten bespraken, behalve voor de dienstdoende priesters niet tevens voor de armen bestemd waren. Het is zeer wel denkbaar dat de pastoor en zijn assistenten het overschot van het brood en de boter die voor het celebreren van de memoriemis geleverd werden, afstonden aan de schamele gemeente voor wie ze toch medeverantwoordelijk waren. Zulks blijkt wel niet duidelijk uit onze documenten maar het kan zijn dat het naar 'zede en plege' was en daarom niet nader geëxpliciteerd hoefde te worden.

De beschikkingen ten gunste van de armen worden na 1510/1520 langzaam maar zeker substantiëler en stijgen na 1540 zelfs sterk in aantal en waarde. In plaats van lopens rogge worden nu halve en hele lasten ter beschikking gesteld.¹¹⁵ En men ziet veel testateurs bedragen van 100, 200 goudgulden en meer reserveren. De bovengenoemde Site Camminga bestemt in 1451, na zeer grote sommen aan heiligen, heren en orden te hebben gelegateerd, voor de armen slechts begrafenis-aalmoezen en een halve hectare land ter waarde van 6 à 7 goudgulden, welke laatste gift ten goede kwam aan het Sint-Anthoniegasthuis in Leeuwarden. Wyts Jongema daarentegen, een adellijke dame met een vergelijkbare achtergrond, reserveert in 1541 na de begrafenis-kosten het respectabele bedrag van 300 goudgulden voor de weeshuizen van Bolsward en Leeuwarden en voor de armen huiszittenden in laatstgenoemde stad.¹¹⁶ De volgorde van de beschikkingen *ad pias causas* wordt dan ook omgekeerd. Eerst komen nu de armen aan bod en dan pas de heiligen, heren en orden, zo die nog wel bedacht worden. Want het valt op dat wanneer er nog gaven voor vrome doeleinden vastgelegd worden, deze ná 1550/1560 vrijwel alleen betrekking hebben op de hier besproken categorie en dan nog speciaal op de 'institutionele' armen. En dit verschijnsel doet zich zeker niet alleen voor in testamenten die afkomstig zijn uit gast- en weeshuisarchieven.

Op het hoe en waarom kan hier niet uitvoerig worden ingegaan. Eén aanwijzing is in de testamenten zelf te vinden, bijvoorbeeld in die van Idtscke Harinxma uit 1541.¹¹⁷ Ze vermaakt een groot bedrag aan de huiszittende armen '*... welcke by den doeren nyet om lopen te bedelen*', en wil dat haar kinderen dit geld niet in het openbaar uitdelen omdat dan allerlei mensen komen opdagen voor wie het niet is bedoeld. De bepaling keert in deze tijd in veel

documenten terug.¹¹⁸ Het lijkt me dat ze de verontrusting van de rijkere standen over de toename van de bedelarij weerspiegelt. Bedelarij en landloperij vormden ook hier de symptomen van een pauperisme¹¹⁹ dat zich onder invloed van demografische en economische ontwikkelingen in de zestiende eeuw in heel West-Europa sterk uitbreidde.¹²⁰

Besluit

Laat ik mijn voorlopige¹²¹ conclusies samenvatten. De Friezen van wie we de testamenten onderzochten, bleken afkomstig uit de maatschappelijke bovenlaag. Zij maakten tot in het tweede kwart van de zestiende eeuw hun testament doorgaans pas op het ogenblik dat ze hun dood acuut voelden naderen. Aanvankelijk riepen ze daarvoor de hulp in van hun biechtvader, later meer die van notaris. Waarschijnlijk oefenden dezen vooral invloed uit op de formulering van de overwegingen om te testeren, maar bepaalden de testateurs zelf de omvang en richting van hun vrome legaten.¹²² 'Heiligen, heren, orden en armen' waren de ontvangers van deze legaten. De eerste drie van deze vier categorieën ontvingen in de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw het grootste deel van het zieleheilsgeld dat men te besteden had. De armen werden slechts met kleine bedragen bedacht, al profiteerden zij naar alle waarschijnlijkheid wel van de gaven in natura die voor zielmissen aan de kerk werden gegeven.

De schenkingen voor de categorie 'heiligen en heren' volgen in de testamenten een traditioneel patroon. Veel wordt geboekt naar 'zede en plege'. Men draagt plichtmatig zijn begrafenis- en zielegelden af aan de parochie- of begrafeniskerk; bij wijze van tegenprestatie leveren de residerende pastoor en eventueel ook de andere ter plaatse dienstdoende priesters daarvoor votiefmissen op de begrafenis, zevende dag, maand- en jaarstond. Beide betalingen vindt men meestal samengevat onder de term 'achterdaden', al worden ze ook wel eens afzonderlijk zo genoemd. Wat verder nog aan uitgaven voor de dodencultus wordt geboekt, is niet zozeer belegd in 'cumulatieve' missen - slechts een enkeling zoekt daarin zijn heil - maar in 'repetitieve', te weten in kapelanieën en eeuwige memories. Of dit patroon typisch is voor een agrarische samenleving, is bij gebrek aan voldoende vergelijkingsmateriaal voorlopig niet te zeggen, maar ik neig ertoe het te veronderstellen. De sporen van de band tussen grondbezit en familiaal zieleheil, die men in de financieringsbeschikkingen en intentieformules van sommige eeuwige memories kan aantreffen, wijzen sterk in die richting.

Bij de begunstiging van kloosters speelt niet alleen de traditie een rol. Men vertrouwt in de vijftiende eeuw zijn zieleheil bij vookeur toe aan instellingen met een gunstige gebedsreputatie. Hoofdcriterium daarbij blijkt de mate van inachtneming der oorspronkelijke regels en idealen door de kloosterlingen. Na 1520 nemen de schenkingen aan kloosters geleidelijk af in aantal en waarde. De testateurs beperken zich dan voornamelijk tot het bedenken van in het klooster getreden vrouwelijke familieleden.

Ook de legaten aan parochiekerken en seculiere geestelijken worden in de loop van de zestiende eeuw snel minder. Ze komen na 1540 niet meer uit boven de min of meer verplichte minimumbedragen. In deze tijd nemen daarentegen de schenkingen aan de armen in kwalitatief opzicht juist toe, tot op het moment dat er nauwelijks meer vrome - en dus ook geen charitatieve - beschikkingen in de testamenten worden opgenomen.

Met deze vermindering van materiële zieleheilsbeschikkingen loopt die der immateriële parallel. Na 1530 is een groeiende onverschilligheid te constateren inzake het begraven liggen in de nabijheid van de patroonheilige. Tegelijkertijd begint de zieleheilsopdracht of *commendatio animae* ontheiligd te raken en versoberen de motieformuleringen. Naar alle waarschijnlijkheid komen deze ontwikkelingen voor rekening van de notarissen en

biechtvaders, eerder dan voor die der testateurs zelf, maar als zodanig zijn zij toch betekenisvol. Al deze tendenties samen lijken na 1540 sterk door te zetten.

Hoewel het niet mijn bedoeling is uitvoerig in te gaan op de mentaliteitswijzigingen die in deze veranderingen van vorm en inhoud der vrome beschikkingen sinds 1520 zichtbaar wordt, wil ik er toch een enkel woord aan wijden. Het valt niet te ontkennen dat ze ten nauwste samenhangt met de verbreiding van reformatorische ideeën. We weten van maar weinig testateurs met zekerheid dat ze de Hervorming overtuigd waren toegedaan, maar het is zonneklaar dat een belangrijk deel van degenen die in het geheel geen vrome beschikkingen meer troffen, protestantse sympathieën hadden. Dat is onder meer het geval met Georg Roorda, van wie bekend is dat hij in de jaren dertig van de zestiende eeuw in Wittenberg studeerde.¹²³ Zijn laatste wil uit 1553 bevat geen enkele beschikking ten gunste van kerken, kloosters of armen, en mist eveneens de andere, ons inmiddels vertrouwde vrome clausules.

Toch kan niet ieder die minder dan zijn voorouders voor zijn zieleheil wenst te betalen, bij die hervormingsgezinden worden ingedeeld. Auck Peters dochter, de stichtster van het Olde Burgerweeshuis in Leeuwarden, is misschien nog een grensgeval. In haar uit 1534 daterende testament verlangt zij bij haar ouders begraven te worden in de kerk der predikheren of dominicanen, waar ze tevens de begrafenisplechtigheid en maandstond gevierd wil hebben. Maar deze moeten zo eenvoudig zijn als die van de allerarmste in de stad, want - zo deelt ze mee - '... ik ben er van verzekerd dat de allerkleinste druppel bloed van Christus genoeg is voor mijn zieleheil'. Geen achterdaden dus voor haar want die jagen de schamele gemeente maar op grote kosten.¹²⁴ Naar mijn gevoel is dit een nuchtere, rationele kijk, die sterk contrasteert met de middeleeuwse visie die aan het geheel der zieleheilsbeschikkingen ten grondslag lag. Dat Auck toch nog een maandstond verlangt en daarnaast geld en goederen bestemt voor de stichting van een weeshuis bewijst niettemin dat ze zichzelf niet geheel buiten de traditie wenst te plaatsen. Alleen is in haar beschikkingen het accent verschoven van de directe gebedsbemiddeling naar de goede werken.

Een gebrek aan vertrouwen in de waarde van grote aantallen zielmissen openbaart zich ook in testamenten van trouwe dienaren der moederkerk, bijvoorbeeld in dat van Syds Tjaarda, de zelfbewuste grietman van Dantumadeel.¹²⁵ Diens orthodoxie staat wel vast. De *commendatio animae* uit zijn laatste wil, waarin hij Maria bidt dat zij God wil verzoeken hem een zalige 'scheidinge' te verlenen, mag als bewijs gelden. Welnu, Syds bestemt voor kerken, kloosters en armen zoveel als naar zijn zeggen vanouds gebruikelijk is, maar de bedragen die hij daarbij noemt kan men allerminst interpreteren als tekenen van ouderwetse vrijgevigheid. Een man van zijn status en met zijn aspiraties zou vijftig jaar tevoren - we schrijven 1540 - tenminste een kapelanie hebben gesticht of grote bedragen aan kerken en kloosters hebben geschonken voor honderd of meer zielmissen.¹²⁶ Zo niet Syds. Hij wenst onder geen beding Tjaarda state te belasten met eeuwige delen, en wil niet dat er voor hem een jaartijd wordt gevierd.

De houding ten opzichte van het hiernamaals lijkt derhalve - ik probeer het voorzichtig te formuleren - zowel bij hervormingsgezinden als bij trouwe katholieken gewijzigd. Bij laatstgenoemden is de verandering wel minder sterk maar toch wel zodanig dat het verschil eerder graadueel dan essentieel genoemd kan worden. Een voortgaande aandacht voor de dodencultus is onder hen niet waarneembaar. Ook na het Concilie van Trente, dat de zorg voor de doden in nieuwe en herziene vorm propageerde en stimuleerde, is die aandacht niet in de Friese testamenten te bespeuren.¹²⁷ Het duurde blijkbaar lang voordat in dit opzicht de scheiding der geesten zich voltrok. Een passage uit het testament van Frouck Kerstiaens dochter uit Leeuwarden, daterend uit 1568, kan dat besluit illustreren. Zij beveelt zichzelf aan in de genade van de almachtige Schepper en in de grondeloze barmhartigheid van Christus

die alle mensen die volkomen in Hem geloven, heeft zalig gemaakt '*... doer zyn bitte passie ende lyden*', en begeert vervolgens haar lichaam begraven te hebben op een '*gewijde plaetse*': reformatorisch klinkende woorden met een traditioneel einde.¹²⁸

Noten

- 1 Het gaat hier om een licht bijgewerkte versie van mijn vrijwel gelijknamige bijdrage in de bundel *In de schaduw van de eeuwigheid. Tien studies over religie en samenleving in laatmiddeleeuws Nederland, aangeboden aan prof.dr. A.H. Bredero*, N. Lettinck en J.J. van Moolenbroek ed. (Utrecht 1986) 28-64, 259-268. Het belangrijkste verschil is dat in deze nieuwe versie ruim zestig testamenten extra zijn verwerkt: de stukken die sinds 1986 in de archieven konden worden opgespoord. Verder zijn uiteraard de bronverwijzingen aangepast. Van de tussentijds verschenen boeken en artikelen zijn alleen de voor het onderwerp belangrijke sleutelstudies nieuw in de annotatie opgenomen.
- 2 *Friese testamenten tot 1550* (hierna afgekort als *FT*), G. Verhoeven en J.A. Mol ed. (Leeuwarden 1994) nr. 24, p. 40.
- 3 Testament van Wiba Thierxma (1456), *FT* nr. 19, p. 33; '... ende om verghiffenisse mynre sonden toe bet te vercrighen', testament van Kathrijn Harinxma (1501), *FT* nr. 62, p. 118. Zie ook de motivatie in de laatste wil van Goedsfrundt Goslick zoon en zijn vrouw Hylck: *FT* nr. 102 (1523) p. 210.
- 4 In de *Jurisprudentia Frisica*, een sterk romano-canonistisch geïoriënteerde beschrijving van het Friese recht uit de tweede helft van de vijftiende eeuw, heet het: '... dat testament dat maka ma om sillicheed der selen, ende dat testament is in Freescha alzofulla als een tyuch des synnes off der herta', *Jurisprudentia Frisica, of Friesche regtkennis. Een handschrift uit de vijftiende eeuw*, M. Hetteema ed., 3 dln. (Leeuwarden 1834-1835) II, pp. 80-81 (titel XIV, art. 71). Zie verder in het algemeen hierover: F. Pollock en F.W. Maitland, *The history of English law* II (2de druk, Cambridge 1911) p. 338; en M. Vovelle, *La mort et l'occident de 1300 à nos jours* (Parijs 1983) p. 168.
- 5 Zie voor het volgende het proefschrift van C.M. Cappon, *De opkomst van het Testament in het Sticht Utrecht. Een studie op grond van Utrechtse rechtsbronnen van het begin van de achtste tot het midden van de veertiende eeuw* (Deventer 1992), in het bijzonder hoofdstuk I: De religieuze achtergrond van de schenking voor het zieleheil en van het middeleeuwse testament.
- 6 Een ineterssante maar controversiële studie over de sociale en intellectuele achtergrond van de uitwerking van het vagevuurdogma is: J. Le Goff, *La naissance du purgatoire* (Parijs 1981). Vgl. de recensies van R.W. Southern en A.H. Bredero in respectievelijk: *Times Literary Supplement*, 18 juni 1982, pp. 651-652; en *Revue d'Histoire Ecclésiastique* 78 (1983) pp. 429-451.
- 7 *FT*, Inleiding, pp. ix-xi, met de daar opgegeven literatuur.
- 8 W.K. Jordan, *Philantropy in England, 1480-1660. The changing pattern of English social aspirations* (Londen 1959). Vgl. de kritische reactie van J.A.F. Thomson: 'Piety and charity in late medieval London', *Journal of Ecclesiastical History* 16 (1965) 178-196. Veel testamenten werden ook geraadpleegd door J.L. Rosenthal voor zijn studie naar de schenkingsgewoonten van de hoge Engelse adel: *The purchase of paradise. Gift giving and the aristocracy, 1307-1485* (Londen/Toronto 1972).
- 9 M. Vovelle, *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle. Les attitudes devant la mort après les clauses des testaments* (Parijs 1973).
- 10 J. Chiffolleau, *La comptabilité de l'au-delà. Les hommes, la mort et la religion dans la région d'Avignon à la fin du moyen age (vers 1320 - vers 1480)* (Rome 1980); V. Pasche, 'Pous le salut de mon âme'. *Les Lausannois face à la mort (XIVe siècle)* (Lausanne 1989).
- 11 P. den Boer, 'Naar een geschiedenis van de dood', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 89 (1976) pp. 161-201, aldaar p. 170.
- 12 Verwijzen naar de studie van Gerrit. In een officieel *Manuale pastorum* of handboek voor zieleherders uit de zestiende eeuw wordt zelfs geadviseerd niet eerder de sacramenten aan een

- zieke of stervende toe te dienen dan nadat deze een testament heeft gemaakt! R.R. Post, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie* (Utrecht/Antwerpen 1954) p. 423.
- 13 Chiffolleau, *Comptabilité de l'au-delà*, p. 77.
 - 14 Zie de grafieken aan het slot van dit opstel. Het valt op dat voor de jaren 1561-1580 minder wilsbeschikkingen gevonden konden worden dan voor de voorgaande twee decennia. Gezien de algemene toename van het aantal overgeleverde archiefstukken in deze tijd zou men verwachten dat er ook meer testamente bewaard gebleven zouden zijn. Dat blijkt niet het geval. Een bevredigende verklaring daarvoor is niet te vinden, of het moest zijn dat door de sterke afname van het aantal priesters/biechtvaders in deze tijd een groep potentiële beoorkonders wegviel waardoor het moeilijker werd om testamente op het sterfbed op te laten stellen. Dat zou dan met name op het platteland tot een verminderde testeerpraktijk geleid kunnen hebben: *FT*, Inleiding, p. xvii.
 - 15 Chiffolleau, *Comptabilité de l'au-delà*, p. 48.
 - 16 Het betreft de testamente van Waell Buttima (1509), Goyka Douwes zoon (1511), Attha Fecka weduwe (1514), Yeck Thomas (1521), Wlcke Myrcks zoon (1522) en Renck Reiners wyf (1524), *FT* nrs. 76, 83, 85, 97, 100 en 109. Zie voor de overlevering: G. Verhoeven, 'Het voor-reformatorisch doopregister van Molkwerum', *Genealogysk Jierboek* 1992, pp. 114-124.
 - 17 J.A. Faber, *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800*, 2 dln. (Leeuwarden 1973) I, pp. 316-322.
 - 18 J.R.G. Schuur, 'Peilingen naar de sociale stratificatie van het Laat-Middeleeuwse Leeuwarden', *It Beaken* 46 (1984) pp. 15-58, aldaar pp. 35-36.
 - 19 U.J. Boersma, 'De frou yn 'e Fryske wetten', *Us Wurk* 10 (1961) pp. 58-85, aldaar pp. 70, 78.
 - 20 Vreemd genoeg zijn er voor deze, juist in religieus opzicht bijzonder roerige periode in Frankrijk tot dusver nog weinig testamentsstudies gepubliceerd. Dat gemis wordt ook door Vovelle in zijn laatste overzichtswerk gesignaleerd: Vovelle, *La mort et l'occident*, p. 226
 - 21 Voor de ontwikkeling van het testament in de middeleeuwen en vroeg-moderne tijd, zie: Cappon, *De opkomst*, p. 62 e.v., en F.W.D. Fischer, 'De voorgeschiedenis van het testament in Nederland', in: E.M. Meijers en J. Eggens ed., *Het testament* (Arnhem 1951) pp. 23-37.
 - 22 Zie de bijdrage van Cappon in deze bundel.
 - 23 H.D. Meijering, *De Willekeuren van de Opstalboom (1323). Een filologisch-historische monografie* (Groningen 1974) pp. 74, 144, 167, 174, 176.
 - 24 Heer of *dominus* was in de middeleeuwen de aanspreektitel voor een priester.
 - 25 Zo beschikte de geestelijkheid in Wommels en Weidum in 1543 over een 'doodboek', in Winsum en Scharnegoutum over een '*mortilogium*', terwijl in Slappeterp en Dronrijp de memorieverplichtingen respectievelijk aangetekend werden in een missaal en een kalendarium: *Beneficialboeken van Friesland (BB)*, 2 dln., J. van Leeuwen ed. (Leeuwarden 1850) I, pp. 338, 358, 371, 386 en 410. Wat de kloosters betreft: in het testament van Auck Peters dochter wordt gerefereerd aan het 'doodboek' van de dominicanen in Leeuwarden: *FT* nr. 137, p. 275.
 - 26 De term *boekinga en dae jefta* vindt men onder andere in de testamente van Wpka Doyena (1439) en Peter Kammengha (1440), *FT* nrs. 10, p. 15, en 11, p. 16. Onderscheid tussen 'boeken' en 'bespreken' wordt bijvoorbeeld gemaakt in het testament van Sibbel Sibbitzme (1501), *FT* nr. 61, pp. 115-117. Ze laat de boeking over aan haar zoon maar bespreekt tal van gedetailleerde legaten aan diverse instellingen en personen. Zie voor deze termen verder: P. Gerbenzon, *Friese taal en vreemd recht* (Groningen 1958) p. 14.
 - 27 Respectievelijk in de wilsbeschikkingen van Aeda Keympa zoon Jongema (1481), Albert Ryoerdt zoon (1528) en Wytz Aebinga (1540), *FT* nrs. 42 (p. 82), 122 (p. 241) en 162 (p. 343).
 - 28 Testament van Tette, vrouw van Heere (1524), *FT* nr. 107, p. 212. Zie ook Teeta Jellama's laatste wil uit 1472, *FT* nr. 26, pp. 44-45.
 - 29 Volgens M. Sheehan, *The will in medieval England. From the conversion of the Anglo-Saxons to the end of the thirteenth century* (Toronto 1963) p. 195.

- 30 Rosenthal, *Purchase of paradise*, pp. 22-23. Ook Chiffolleau meldt dat het merendeel der testamenten werd opgesteld in *articulo mortis*: *Comptabilité de l'au-delà*, p. 76.
- 31 *FT* nr. 44, p. 85.
- 32 Zie bijvoorbeeld de herroepingen der testamenten van Cathryn, weduwe van Juw Dekema (1525, 1528), *FT* nrs. 114 en 123; Hessel Tjercks zoon (1542, 1560, 1567), *ibidem* nr. 178, GA Leeuwarden, Archief Olde Burgerweeshuis, inv.nr. 655; en heer Joost Riouwerts zoon (1554, 1558), *ibidem*, inv.nr. 653.
- 33 *FT* nr. 179, p. 384. Zie ook de laatste wil van Anna Tiarts Feike dochter, vrouw van Pybe Ane zoon, van 20 februari 1554: GA Bolsward, Oud archief, inv.nr. 745 (17).
- 34 Ondermeer in het testament van Benedictus Donia, *FT* nr. 7 (1424), p. 10.
- 35 Deze laatste overweging heeft ook een religieuze lading in zoverre het aanleiding geven tot twist beschouwd kan worden als een zonde die het zieleheil van de testateur in de weg kan staan: Chiffolleau, *Comptabilité de l'au-delà*, p. 73.
- 36 *FT* nr. 112, p. 218.
- 37 Bijvoorbeeld Gerryt van Belcum (1480), *FT* nr. 41, p. 75. Zie verder het testament van Salvius Foppinga uit 1542, waarin deze formule gecombineerd wordt met een opdracht aan zijn patroonheilige Sint Salvius: *ibidem*, nr. 180, p. 385.
- 38 Tal van dergelijke formulierboeken en handleidingen voor notarissen kan men vinden in de bibliotheek van de Stichting ter bevordering der Notariële Wetenschap te Amsterdam. De laat-middeleeuwse exemplaren ontlenen hun modellen voor een belangrijk deel aan oudere, meest dertiende-eeuwse geschriften van canonisten en rechtsgeleerden uit de school van Bologna, zoals Guillelmus Durandus en Rolandus Bononiensis.
- 39 Vlg. bijvoorbeeld de testamenten van Albert Ryoerdt zoon (1528) en Epo Liauckema (1535), beide vermoedelijk opgesteld door heer Schelto, pastoor van Oosterbierum: *FT* nrs. 122, p. 240, en 138, pp. 178-179. Illustratief zijn ook de vrijwel gelijklopende inleidingen van de testamenten uit de periode 1554-1570 in het *Protocol Cleuting: het protocol van Nicolaus Judoci Cleuting, notaris te Leeuwarden van 1554-1585*, P.Th. Zwart ed. (Leeuwarden 1970). Alleen de motivering in het wederkerig testament van mr. Jacob Pastouw en Engel Jans dochter uit 1558 wijkt af van de andere, in die zin dat het veel uitvoeriger is: *ibidem*, 294-298. Met zijn verwijzing naar de zondeval (de 'schuld van vader Adam') bevat het een beknopte theologie van de dood. Men moet hier aannemen dat de academisch gevormde Jacob Pastouw dit zelf opgenomen wilde hebben.
- 40 *FT* nr. 168, p. 359.
- 41 Voor het volgende, zie: A. Bernard, *La sépulture en droit canonique du décret de Gratien au concile de Trente* (Parijs 1933) pp. 85, 146, 164-174. Zie ook: I.H. van Eeghen, 'De geestelijke en wereldlijke functionarissen verbonden aan de Oude of S. Nicolaaskerk te Amsterdam, tot 1578', *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis* 37 (1949/1950) pp. 65-110, aldaar p. 73.
- 42 Van de 201 personen die een begrafenislokatie in hun testament noemen, wensen 69 hun legerstede in een klooster. Ook elders waren het de rijken die zulks verzochten: Chiffolleau, *Comptabilité de l'au-delà*, p. 260; Rosenthal, *Purchase of paradise*, p. 82.
- 43 *FT* nr. 51, p. 98.
- 44 Zie bijvoorbeeld het testament van Hessel Tjercks zoon, hiervóór noot 33.
- 45 Dergelijke tekens worden o.a. gevraagd door Douwe Jowsma (1529), *FT* nr. 124, p. 247; Epo Martena (1542), nr. 177, p. 380; Salvius Foppinga (1543), nr. 180, p. 386; Obbe Dirx zoon (1550), nr. 208, p. 436; en Upcke Burmania (1557), RAF, Collectie Burmania-Van Eysinga, inv.nr. 39.
- 46 C. du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, 10 dln. (editio nova; Parijs 1883-1887) IV, pp. 556-557; Sheehan, *Medieval will*, pp. 296-302; K. Stüber, *Commendatio animae. Sterben im Mittelalter* (Frankfurt/M 1976) pp. 27-32.
- 47 De richtlijn dat een derde deel van het vermogen als kindsdeel aan Christus moet worden

- afgestaan, vindt men wat Friesland betreft terug in de *Jurisprudentia Frisica*, titel XIV, art. 13. Verschillende Friese testateurs hebben deze richtlijn op een eigen wijze nagevolgd door te bepalen dat een derde van hun bezit bij kinderloos overlijden *ad pias causas* moet worden bestemd: Mammo Mammaing (1407), *FT* nr. 4, p. 5, en Arnt van Suerhusum en zijn vrouw Hille (1459), nr. 20, p. 36. Vlg. de testamenten van Gheryt Midler (1499), nr. 59, pp. 113-114; en Lutke Harinxma (1527), nr. 116, pp. 225-229.
- 48 Of men het *caput optimum*, dat is het beste, of het op één na beste bezitsdeel moest afstaan, varieerde per streek: Sheehan, *Medieval will*, p. 302; Stüber, *Sterben im Mittelalter*, p. 30. Zie voor Friesland bijvoorbeeld de achterdaden in Poppingawier: *BB* I, p. 138.
- 49 *BB* II, p. 19.
- 50 Voor '*ful yeerghe*' doden betaalde men bijvoorbeeld in 1454 in Augustinusga 4 gulden en voor doden tussen de 12 en 8 jaar slechts een halve schild: *Groot Placaat en Charterboek van Vriesland (GPCV)*, 6 dln., G.F. thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg ed. (Leeuwarden 1768-1795) I. pp. 548-549.
- 51 *Register van geestelijke opkomsten van Oostergo, 1580-1581*, J. Reitsma ed. (Leeuwarden 1888) p. 181.
- 52 A. Hallema, 'Over de collatie van het pastoors- en dekenofficie binnen de parochie Sneek in den aanvang der zestiende eeuw', *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht AAU* 52 (1926) pp. 225-227; De 'pastoers koerbrief' uit 1507, waarin ook de inkomsten uit begrafenisgelden genoemd worden, is opnieuw uitgegeven in: *Snitser recesboeken 1490-1517*, 2 dln., M. Oosterhout ed. (Assen 1960) nr. 3119.
- 53 Dit is in een paar testamenten het geval maar bijvoorbeeld ook in de opgave van kerkelijke inkomsten voor Janum, waarin gesproken wordt over '*... affterdaeden end seelmissen bij oudts gedaen*', *Register Oostergo*, p. 163.
- 54 *Westerlauwersches Recht. Jus municipale Frisonum*, W.J. Buma en W. Ebel ed., *Altfriesische Rechtsquellen, Texte und Uebersetzungen* 6 (Göttingen 1977) pp. 186-187.
- 55 W. Nolet en P.C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de middeleeuwen* (Amsterdam 1951) pp. 239, 241. Naast de gebedsherdenking in deze vier votiefmissen werde de gestorven parochianen waarschijnlijk ook gedurende een jaar vermeld in het *memento* van de zondagse hoogmis. Zie ook: S. Muller Fzn., 'Eene middeleeuwsche dorpspastorie', in: idem, *Schetsen uit de middeleeuwen* I (Amsterdam 1900) pp. 263-304, aldaar pp. 290-296.
- 56 Chiffolleau, *Comptabilité de l'au-delà*, pp. 146-149.
- 57 H.F. van Heussen en H. van Rijn, *Oudheden en Gestigten van Vriesland, tusschen 't Vlie en de Lauwers*, 2 dln. (Leiden 1723) I, p. 340. Zie ook het testament van Aedzert Aebinga (1524), *FT* nr. 105, p. 207.
- 58 Bijvoorbeeld in die van Fed Hendricks weduwe (1505) en Fokel Gerlefs weduwe (1525), *FT* nrs. 71, p. 134, en 110, p. 216.
- 59 Voor alle duidelijkheid: een vicaris is in Friesland de met parochiële zielzorg belaste helper van de pastoor. In de late middeleeuwen wordt hij in Friesland ook wle jongerpriester genoemd. Voor prebendaris, zie noot 66.
- 60 Het onderscheid is van Chiffolleau, *Comptabilité de l'au-delà*, pp. 326-328, 339-344.
- 61 Ibidem, 344-352; M.-Th. Lorcin, *Vivre et mourir en Lyonnais à la fin du moyen age* (Parijs 1981) 135-140.
- 62 R.J. Hebert, 'Les trentains grégoriens sous forme de cycles liturgiques', *Revue Bénédictine* 81 (1971) 108-122.
- 63 Bijvoorbeeld de rijke hoofdelingenweduwe Gerland Hermana uit Minnertsga. Zij bepaalt in 1456 dat haar zoon een altarist in dienst moet nemen die tien jaar lang voor haar zieleheil en dat van haar verwanten missen zal opdragen: *FT* nr. 18.
- 64 *FT* nr. 108.
- 65 *FT* nr. 116.

- 66 Zie over de stichting van zo'n leen of vrijleen - vrij omdat er geen zielzorg aan verbonden was -: O. Vries, 'Hoe kaam in frijlien ta stân? It gefal fan Easterein', in: Ph.H. Breuker en M. Zeeman ed., *Freonen om ds. J.J. Kalma hinne* (Leeuwarden 1982) 133-140.
- 67 Ricke toe Dorp bijvoorbeeld wil in 1505 dat haar zoon een jaarlijkse rente schenkt aan het Sint Annaleen te Kollum '... voor syn vaders siel op een dinxdach misse voor te doen', *FT* nr. 69.
- 68 Over deze eeuwige memories of *anniversaria* is nog weinig geschreven. Een goede introductie, met diverse van verwijzingen naar situaties elders in West-Europa, biedt het inleidende hoofdstuk van Paul Trio in diens samen met Ronald van Belle geschreven studie: *Pieter Lansaem. Bijdrage tot de studie van de jaargetijdestichtingen te Ieper in de middeleeuwen* (Ieper 1993) 19-25. Zie voor Noord-Nederland verder ook Nolet en Boeren, *Kerkelijke instellingen*, 237-243, 341, 343.
- 69 Zie o.a. *BB I* 62 (Leeuwarden).
- 70 'Custodire': *GPCVI* 249 (1390); 'ferwerjen': *FT* nr. 14; 'bernth der zelen': *ibidem*, nr. 13.
- 71 Zie hiervoor noot 68.
- 72 *FT* nr. 9.
- 73 *Oudfriesche oorkonden (OFO)*, 3 dln., P. Sipma ed. ('s-Gravenhage 1927-1941) I nr. 88 (1442).
- 74 *FT* nr. 127 (1532); *GPCVI* 249 (1390).
- 75 *FT* nr. 81.
- 76 *FT* nr. 19 (1456).
- 77 *OFO* II nr. 277. Vgl. J.A. Mol, 'Haskerkonvint 1464-1521: it sukses fan in Windesheimer kleaster', *De Vrije Fries* 73 (1993) 25-62, aldaar 37-38. Zie ook het testament van heer Jarych Harings zoon (1520): *FT* nr. 96.
- 78 Rosenthal, *Purchase of paradise*, 16.
- 79 P.C.M. Hoppenbrouwers, 'Maagschap en vriendschap. Een beschouwing over de structuur en functies van verwantschapsbetrekkingen in het laat-middeleeuwse Holland', *Holland* 17 (1985) 69-108, aldaar 105-108.
- 80 Men zou ervan uit kunnen gaan dat wanneer er geen voorkeur wordt uitgesproken, de memorie alleen voor de testateur zelf bestemd zal zijn geweest. Dat is wel waarschijnlijk maar strikt genomen niet zeker. Memorieboeken waarmee deze testamentsbepalingen gecontroleerd kunnen worden, ontbreken helaas voor Friesland.
- 81 W.J. Alberts en H.P.H. Jansen, *Welvaart in wording. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde der middeleeuwen* (2de druk, 's-Gravenhage 1977) 291-293.
- 82 Bijvoorbeeld in Ter Oele en Peperga, *BB II* 10, 82.
- 83 Met uitzondering dan van Jelle Syrickzoon Harinxma's testament (1540). Hij schenkt aan Nazareth, Gennaard en Nijklooster ieder een ton bier '... opdat zy trouwelyck voir myn ziel wyllet bidden', *FT* nr. 159.
- 84 Van de vele voorbeelden zij hier gewezen op het testament van de hoofddeling Douwe Harinxma uit Heeg (1516) die het klooster Thabor een rente van 15 goudgulden per jaar bespreekt voor zijn legerstede bij het Sint Anna-altaar en ook voor een eeuwige memorie voor hemzelf, zijn vrouw Ayl en zijn zoon Haring '... to haelden op uus jaertyden mit vigilien en siongende missen in den convente nay gewoonte der ordre', *FT* nr. 90.
- 85 Een professieschenking was een gift in geld en goederen welke een kloosterling bij intrede of bij het afleggen van de plechtige geloften aan zijn of haar klooster schonk. in theorie een vrijwillig gebaar, in wezen echter een verplichte 'toelatingsbetaling'.
- 86 *FT* nr. 107.
- 87 *FT* nr. 13.
- 88 Met de 'biddende orden' zijn de vier bedelorden bedoeld: franciscanen, dominicanen, augustijnen en carmelieten. Een enkele maal vindt men vijf biddende orden vermeld; dan zijn de kruisbroeders er bij inbegrepen (want ook zij trokken inkomsten uit de bedelgang). Dat het min

- of meer verplicht was hen bij het sterven te gedenken blijkt onder meer uit de opmerking `... ende die fyer biddende oerden als seedt ende pleech (is)' van heer Cornelius, prebendaris te Poppingawier (1518), *FT* nr. 93.
- 89 R. Steensma, *Het klooster Thabor bij Sneek en zijn nagelaten geschriften* (Leeuwarden 1970) 11-20.
- 90 *Monasticon Windeshemense*, dl. III, W. Kohl e.a. ed. (Brussel 1980) 307-309.
- 91 A. Willebrands, 'De vrouwenpriorij Aula Dei in Friesland', *Citeaux in de Nederlanden* 5 (1954) 77-91, aldaar 81-86.
- 92 *FT* nr. 35.
- 93 M. Bakker, 'It kleaster Ealsum', in: *Akkrumer Almenak* (Leeuwarden 1977) 96-104.
- 94 Zie voor Bloemkamp: J.A. Mol, 'De Fryske cistersiënzerkleasters en har besit', *De Vrije Fries* 71 (1991) 29-52, aldaar 42. Het Leeuwarder observantenklooster is beschreven in: B. Verbeek, *Oud en Nieuw Galilea* (Joure 1953) 16-17. Over Haskerconvent handelt mijn eerder geciteerd opstel in *De Vrije Fries* 73 (1993) 25-62.
- 95 Over Fiswerd: J.A. Mol, 'De Grauwe Bagijnen van Leeuwarden', *Leeuwarder Historische Reeks* 3 (1992) 61-106. Groendijk verrees in 1463: G.J.J. Jaspers, 'Een tweede schenking uit de bibliotheek van Low Broers Bonninga', *It Beaken* 47 (1985) 40-45, aldaar 42. Het zusterhuis van Workum wordt voor het eerst in Andringa's testament vermeld. Over het klooster te Sneek, zie: J.A. Mol, 'Kruisheren op de Friese zieleheilsmarkt. De vestiging van de kloosters te Sneek en Franeker', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 16 (1990) 327-348.
- 96 J.A. Mol, *De Friese huizen van de Duitse Orde. Nes, Steenkerk en Schoten en hun plaats in het middeleeuwse Friese kloosterlandschap* (Leeuwarden 1991) 134-138.
- 97 Ook Thomson constateert een voorkeur voor 'the more austere ordes', te weten de karthuizers en minderbroeders-observanten: 'Piety and charity in London', 189-190.
- 98 *OFO* I, nr. 222.
- 99 R.R. Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de middeleeuwen* II (Utrecht/Antwerpen 1957) 149-150.
- 100 Zie bijvoorbeeld de testamenten van Epo Martena (1542) en Frauw, de echtgenote van Hero Burmania (1543): *FT* nrs. 177 en 179.
- 101 Dit aspect wordt - zij het in een ander perspectief - elders in de bundel ook behandeld door Joke Spaans in haar bijdrage over testamenten als bron voor de geschiedenis van de armenzorg.
- 102 Misschien mogen we in zulke 'egodocumenten' waarin de persoonlijke belangen voorop stonden, ook geen echt grote belangstelling voor de armen, als collectief, verwachten. Voor de armen werd al door de kerk gezorgd, voor het persoonlijk heil was men grotendeels zelf verantwoordelijk - al kon dat dan wel door schenkingen aan de armen bevorderd worden.
- 103 P. Löffler, *Studien zum Totenbrauchtum in den Gilden, Bruderschaften und Nachbarschaften Westfalens vom Ende des 15. bis zum Ende des 19. Jahrhunderts* (Munster 1975) 15-16. Zie ook: P.C.J.A. Boeles, 'Armengoederen en armbesturen in Friesland, van de 14e eeuw tot heden. Historisch-juridische schets', *De Vrije Fries* 20 (1902) 43-153, aldaar 46.
- 104 Boeles, 'Armengoederen', 59-60.
- 105 Ibidem, 77-78.
- 106 Zo deden bijvoorbeeld Wpka Doyema (1439), *FT* nr. 10 (Monnikebaijum en Anjum); en Bawck Hessels wyff (1452), ibidem, nr. 15 (Johannieters Sneek).
- 107 Bijvoorbeeld Jelle Syricks zoon Harinxma te IJlst (1540) aan het karmelietenklooster aldaar, *FT* nr. 159, p. 339.
- 108 *FT* nr. 26, p. 44. Zie ook het eerder aangehaalde testament van Jorert Andringa uit 1476, ibidem, nr. 35.
- 109 Peer Epo zoon Walta uit Bozum (1538), *FT* nr. 145, p. 294.
- 110 *FT* nr. 15 (1452), p. 24.
- 111 Zulks is onder meer het geval in de testamenten van Mammo Mamminga (1407), *FT* nr. 4, p.

- 5; Benedictus Donia (1424), *ibidem* nr. 7, p. 10; en Suyck Sappes zoon (1560), RAF, Collectie handschriften, nr. 1514.
- 112 FT nr. 37, p. 65.
- 113 FT nrs. 14 (1451) p. 21 en 184 (1544) p. 396.
- 114 RAF, Archief familie Thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg, inv.nrs. 1042-1043.
- 115 Een lopen is een inhoudsmaat ter grootte van 1/36ste last, en een last is een graanmaat van ca. 3000 liter.
- 116 FT nr. 167, p. 357.
- 117 FT nr. 169, p. 363.
- 118 Vooral uit de kloosters verneemt men veel klachten over hinderlijke bedelarij. De commandeurs van Nes en Schoten doen in hun correspondentie met de landcommandeur in Utrecht bijvoorbeeld regelmatig verslag van de schade en overlast die ze dagelijks van 'boeven ende schalcken' ondervonden: Archief van de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht, Utrecht, inv.nrs. 29 (26/2/1529) en 33 (31/3/1549). De overheid kondigde talloze plakaten af tegen zulke rondschuimende bedelaars, afgedankte huurlingen en 'egyptenaren': *GPCV* II, pp. 625 (1532), 626 (1533), 644 (1533) en 689 (1536).
- 119 Schuur, 'Sociale stratificatie Leeuwarden', pp. 26-29.
- 120 H. Soly, 'Economische ontwikkeling en sociale politiek in Europa tijdens de overgang van middeleeuwen naar nieuwe tijden', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 88 (1975) pp. 584-597, aldaar pp. 585-588.
- 121 In een studie over het Friese parochiewezen hoop ik te zijner tijd uitvoerig op deze materie terug te komen.
- 122 Dat is ook de bevinding van J.J. Scarisbrick in zijn studie: *The Reformation and the English people* (Oxford 1984) pp. 10-11.
- 123 J. Reitsma, *Honderd jaren uit de geschiedenis der Hervorming en der Hervormde kerk in Friesland* (Leeuwarden 1876) p. 36. Roorda's testament (uit 1553) bevindt zich in: RAF, Archief familie Thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg, inv.nr. 885.
- 124 FT nr. 137, p. 275. Vlg. J. Wolter, *Friesland in Hervormingstijd* (Leiden 1962) p. 90.
- 125 FT nr. 157, p. 320. Zie verder over de achtergrond van Syds: J.S. Theissen, *Centraal gezag en Friesche vrijheid. Friesland onder Karel V* (Groningen 1907) pp. 287-297.
- 126 Zie ter vergelijking het met vrome beschikkingen rijk gestoffeerde testament van Hessel Martena (1517), een heerschap van gelijke allure als Syds: FT nr. 92, p. 175-181.
- 127 Onder alle Friese testamente uit de jaren zestig en zeventig heb ik er maar één - de uitzondering die de regel bevestigt? - kunnen vinden met traditionele vrome beschikkingen en waarin met zoveel woorden om een begrafenis naar katholiek gebruik verzocht wordt, te weten dat van Bets Eete dochter uit Leeuwarden, d.d. 6 december 1576. Zij wil begraven worden in de kerk der jacopijnen (dominicanen) bij haar man Wigle Wybrantsz. en bepaalt verder: '*... dat die conventualen van de jacopijnen met processie my selven halen ende besteden tlichaem der aerden nae die oude usancie van den catholycque religie, willende dat myn naegenomineerde erfgenamen sullen houden uutfuert, beganckenisse, maenstonndt ende jaerstonndt*'. De expliciete verwijzing naar de oude 'usancie' lijkt me een teken dat deze op dat moment weinig meer werd toegepast.
- 128 Gemeentearchief Leeuwarden, Archief Olde Burger Weeshuis, inv.nr. 657.